

Maurizio Levak

PODRIJETLO I ULOGA KMETÂ U VINODOLSKOM DRUŠTVU XIII. STOLJEĆA

Maurizio Levak
Odsjek za povijest
Filozofskog fakulteta
Pula

UDK 94(497,5 Vinodol) "04/14"; 34(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. 2. 2001.
Prihvaćeno: 10.10. 2001.

U historiografiji su se položaj i podrijetlo kmetâ koji se pojavljuju u Vinodolskom zakonu tumačili vrlo različito. Autor nudi tumačenje koje se zasniva na usporedbi vinodolskog područja s drugim pograničnim područjima ugarsko-hrvatske države, u kojima je postojao izgrađen sustav utvrda s gradokmetovima. Premda je vojni ustroj u Vinodolu nesumnjivo postojao i u doba hrvatske države, autor uočava neke značajke vinodolskih općina koje su tipične za općine gradokmetova.

Ključne riječi: Vinodol, Vinodolski zakon, pravna povijest, kmeti, gradokmeti, srednji vijek

U Vinodolu je u XIII. st. nastao Vinodolski zakon, najstariji pravni dokument na hrvatskom jeziku. Kao što nam statuti dalmatinskih gradova pružaju dragocjene podatke o njihovu komunalnom uređenju, tako bi nam i on morao pomoći u proučavanju društvenog ustroja na čije oblikovanje antička baština nije izravno utjecala.

Ljudi koji su ga prije više od 700 godina sastavili nisu se trudili njime dati tumačenje svog društva. Naprotiv, činjenice koje su tada bile svima poznate jednostavno nije bilo potrebe zapisivati. Vinodolski je zakon stoga nastao kako bi se odredili ili učvrstili neki propisi koji su bili predmet nesuglasica, dok su ostale nekodificirane odredbe koje su bile svima poznate i od svih poštivane, a samim time i neupitne. Do njegova su, dakle, zapisivanja Vinodolci živjeli prema običajnom pravu koje je svima bilo poznato i o kojemu nije moglo biti ozbiljnija prijepora. U određenom se povijesnom trenutku, međutim, pojavila potreba kodificiranja stanovitog broja starih i, osobito, većeg broja novih odredaba kojima su uzrokom bile izmijenjene društvene prilike. Tako je nastao dokument koji je trebao 'okameniti' postojeće društvene odnose jer su njegovi sastavljači vjerovali kako ga donose jednom za svagda. No, društvene procese moguće je zakonskim aktima tek usporiti, ali nikako zaustaviti. Vinodolsko je društvo nastavilo svoj razvoj, i to najviše na štetu onih koji su 1288. pokušali zaustaviti kotač povijesti.

Relativna oskudnost podataka koje o slojevima vinodolskog društva pruža Vinodolski zakon značajno otežava proučavateljima put k iščitavanju društvene strukture vinodolskih općina. U našem ćemo radu pokušati rekonstruirati vinodolsko društvo u doba nastanka Zakona, tražeći odgovore prije svega u procesima koji su doveli do stvaranja osebujne vrste društvenog ustroja, različitog od onoga komunalnog i klasičnoga kontinentalnog feudalnog.

1. PREGLED POVIJESTI VINODOLA DO 1288.

Nije nam poznato kako se u antičko vrijeme nazivala duga i relativno uska dolina koja se proteže od Bakarskog zaljeva na sjeverozapadu do Ledenica na jugoistoku, zaštićena, od mora s jedne i od unutrašnjosti kontinenta s druge strane, strmim kosama koje tek na rijetkim mjestima dopuštaju komunikaciju s okolnim područjem.

Prvi se put spominje 1163. u ispravi kojom ugarsko-hrvatski kralj Stjepan III. potvrđuje prijašnja prava i darovnice svoga oca Gejze II. (1141-1162.) splitskoj crkvi.¹ Među nabrojenim župama isprava spominje i *parochiam Vallis Vinarie*, što nam, zbog prirode dokumenta, ništa ne govori o političkoj pripadnosti tog područja (osim, naravno, da pripada Stjepanovu kraljevstvu), ali nam potvrđuje da je njegova čvrsta zemljopisna definiranost uvjetovala postojanje zasebne jedinice crkvene organizacije. S obzirom na to da sačuvani izvori iz prethodnih stoljeća ne spominju Vinodol ni pod nekim drugim nazivom, nemamo izravnih dokaza o njegovoj izdvojenosti u odnosu prema širem području. Ipak, prirodna zatvorenost te doline sama nameće pretpostavku kako je to morala i dotad biti zasebna organizacijska cjelina, a upitan je jedino stupanj njezine samostalnosti unutar većih cjelina kojima je pripadala.

U antici je prostor današnjeg Vinodola pripadao rimskoj Liburniji koja se, kao dio provincije Dalmacije, protezala od rijeke Raše do rijeke Krke.² I to je područje od samih početaka osjetilo snagu bujice narodâ koji su provalili u Panoniju na svom putu prema srcu Carstva. Po propasti njegove zapadne polovice, Liburnija postaje dio Odoakrove države, a potom i Teodorikove države Istočnih Gota. Ti događaji ne moraju nužno značiti i korjenite promjene u društvenom životu jer su ti germanski vladari nastojali upravljati ne dirajući u pravne običaje stanovništva koje su zatekli.³ Šesto su stoljeće na istočno-

¹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, II, Zagreb: JAZU, 1904., 96 (dalje: CD).

² Mate Suić, "Granice Liburnije kroz stoljeća", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2, 1955., 280 (dalje: *Granice Liburnije*).

³ Prema rimskom su se shvaćanju promijenili samo upravitelji koji podanicima jamče pravnu i osobnu sigurnost. Usp. Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, repr. 1990., 168 (dalje: *Povijest Hrvata*). O tome svjedoče i dva u Saloni održana crkvena sabora (530. i 533.), premda su novi vlastodršci bili arijevci.

jadranskoj obali obilježili ratovi koje je istočnorimski car Justinijan poveo protiv Gota nastojeći obnoviti vlast rimske države. U tome je i uspio, ali su ratna razaranja i nameti u velikoj mjeri uništili nekad zavidnu gospodarsku moć tih krajeva.⁴

Prijelaz iz VI. u VII. stoljeće donosi avarsko-slavensku provalu o kojoj za područje bivše Liburnije nemamo sačuvanih podataka. Naime, od Ravenskog Anonima u VI.⁵ do Einharda u IX. stoljeću vlada dvostoljetna šutnja koja povjesničarima čini težak problem, ali i profesionalni izazov u kojemu su se mnogi okušali. Pisac životopisa Karla Velikog, uz podatak da je 799. "u Liburniji, pored primorskog grada Trsata" u zasjedi ubijen furlanski markgrof Erik,⁶ spominje pri nabranjanju zemalja koje je Karlo za života osvojio "također i Istru, Liburniju i Dalmaciju, izuzevši primorske gradove koje je prepustio konstantinopolskom caru zbog prijateljstva i ugovora s njime".⁷ *Život cara Ludovika* naziva kneza Bornu "dux Dalmatiae atque Liburniae"⁸ i lišava nas dvojbe o pripadnosti Vinodola, jer je teško zamisliti kako se nije nalazio unutar Bornine Liburnije (koja nije zahvaćala kvarnerske otoke, još uvijek pod bizantskom vlašću).⁹ Oskudnost podataka o mladoj hrvatskoj državi uzrokom je različitih tumačenja o položaju krajeva između Istre i Senja u njezinu unutarnjem ustroju, premda nema ozbiljnijih suprotstavljanja mišljenju kako su svakako pripadali banskoj Hrvatskoj o kojoj govori Konstantin VII. Porfirogenet u svome poznatom djelu *O upravljanju carstvom*.¹⁰ Taj bizantski izvor, opisujući zemlju Hrvata, pripovijeda kako je ona "podijeljena u jedanaest županija: Hlijevan-sku, Cetinsku, Imotsku, Plivansku, Psetsku, Primorsku, Bribirsku, Nonsku, Kninsku, Si-

⁴ Kasiodor još tridesetih godina VI. st. hvali bogatstva istarske pokrajine, nazivajući ju "ravenskom Kampanijom, smočnicom kraljevskoga grada, kutkom punim užitka i radosti". *Antička svjedočanstva o Istri*, izab., prev. i prir. Mate Križman, Pula-Rijeka: udruženi izdavači, 1979., 298-313, navod 308.

⁵ Pisac *Kozmografije* navodi kako "uz Veliko more, uz njegov zapadni zaljev, ima zemlja po imenu Trsatska Liburnija" i nabraja u njoj gradove od Nina do Labina. *Antička svjedočanstva o Istri*, 326-336, navod 330. Opširnije o Trsatskoj Liburniji vidi: Mate Suić, "Liburnia Tarsaticensis", u: *Adriatica praehistorica et antiqua*, zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb: Arheološki institut Filozofskog fakulteta, 1970., 705-716. Luj Margetić drži da je Anonim pisao početkom VIII. st. L. Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990., 22 (dalje: RVI).

⁶ "...Ericus dux Foroiulianus in Liburnia iuxta Tharsaticam maritimam civitatem insidiis oppidanorum interceptus..." Einhard, *Život Karla Velikog*, Zagreb: Latina et Graeca, 1992., 72. Taj događaj opisuju i drugi franački izvori. Vidi: Franjo Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, volumen septimum, Zagrabiae: JAZU, 1877., 300 i 301 (dalje: *Documenta*).

⁷ Einhard, isto, 75. Pjesnik Sakson također spominje Karlovu vlast nad Liburnijom (Rački, *Documenta*, 315).

⁸ Rački, *Documenta*, 325.

⁹ O teritorijalnom opsegu Hrvatske i naslovima kneza Borne vidi u: Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1975., 206 (dalje: *Povijest Hrvata I*).

¹⁰ Upravo 30. poglavlje, u kojemu se spominje područje kojim vlada ban, upitnog je autorstva. Danas prevladava mišljenje kako je ono dodano od strane anonimnog nastavljača ili prepisivača, ali to ne umanjuje vjerodostojnost podataka, jer dio koji navodimo opisuje anonimnu suvremenu događaje, stanje i teritorijalni ustroj Hrvatske (za razliku od dijela o prijašnjem razdoblju, gdje valja biti puno oprezniji).

drašku i Ninsku, a ban njihov vlada Krbavom, Likom i Gackom".¹¹ S obzirom na to da se Hrvatska od Cetine "proteže primorjem do međa istarskih, to jest do grada Labina", a "u gorama ponešto i preseže temat istarski",¹² jasno je kako se u njezinim okvirima nalazio i Vinodol. Činjenica da se on izrijeком ne spominje uzrokovala je pitanje njegove pripadnosti spomenutim cjelinama, a najrazložnijim se čini odgovor da je to, zbog svog zemljopisnog smještaja, mogla biti samo Gacka. S time bi valjalo povezati i podatak kako je Borna za Einharda "dux Guduscanorum"¹³ (tek će ga nešto poslije *Život cara Ludovika* nazvati knezom Dalmacije i Liburnije), odnosno da franački izvori ne poznaju Liku i Krbavu. Čini nam se opravdanom pretpostavka kako se to područje postupno usitnjavalo na manje cjeline,¹⁴ jer se nakon "franačke" Gacke u IX. i "bizantskih" Gacke, Like i Krbave u X. stoljeću, u XI. spominju župe (*parochias, scilicet iuppam*)¹⁵ Podgorje, Lika, Bužani i Bočaci,¹⁶ dok se u spomenutoj ispravi iz 1163. nalaze, osim vinodolske, i župe (*parochie*) Krbava, Bužan, Plas, Modruš i Novigrad. Nastavljanje tog procesa potvrđuju zaključci crkvenog sabora u Splitu 1185. koji spominju još i župe (*parochie*) Senj i Drežnik, a i lička je župa podijeljena u dva crkvenoupravna dijela, od kojih jedan (*medietatem Lice*) drži Ninska, a drugi Krbavska (ili Senjska) biskupija.¹⁷

Prema nekim, sve rasprostranjenijim, tumačenjima Vinodol se spominje i na Bašćanskoj ploči (dalje: BP), nastaloj vjerojatno početkom XII. stoljeća.¹⁸ Kada bismo mogli biti u to posve sigurni, taj bi spomenik bio najstariji poznati dokument koji, i to na hrvatskom jeziku, govori o Vinodolu. Problem je u nečitkosti određenog dijela Ploče na kojemu se sa sigurnošću može pročitati samo POSL VIN[...]LĚ, što se od pedesetih godina XX. stoljeća počinje čitati kao "posl(ъ) Vin(o)[d]lě", tj. "poslanik u Vinodolu".¹⁹ Ako je to čitanje

¹¹ Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, Zagreb: August Cesarec/AGM, 1994., 82.

¹² Isto, 83.

¹³ U njegovu drugom poznatom djelu *Anali*. Rački, *Documenta*, 320.

¹⁴ Stjepan Pavičić drži kako je u IX. st. pojam Gacke obuhvaćao, osim Like i Krbave, i Drežnik, Modruš i Vinodol (jer franački izvori nazivaju *Guduscane* narodom, "a to oni ne bi mogli biti sa malenoga područja prave Gatske"), a da se u X. st. stanje izmijenilo jer "na starom gatskom području javljaju se tri upravne jedinice, ali je vjerojatno da su u to vrijeme već bile osnovane i one koje se poslije spominju sjeverno od Gatske, i to barem Modruš i Vinodol, iako ih Konstantin ne navodi. S druge strane može se povjerovati da je u to Konstantinovo vrijeme Gatska još uvijek obuhvaćala i taj sjeverniji dio nekadašnjega svoga područja, koji je mogao biti slabo naseljen. Po tom bi se moglo shvatiti zašto bizantinski pisac, govoreći o upravnom razdjeljenju Hrvatske, ne spominje krajeve oko mora i Istre, iako je u svojoj raspravi napomenuo da se Hrvatska proteže sve do Labina." Pavičić, "Seobe i naselja u Lici", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knjiga 41, Zagreb: JAZU, 1962., 15-16.

¹⁵ Parochia (*iuppa*) ne znači što i današnja crkvena župa, budući da se radilo o široj crkvenoupravnoj jedinici. Na čelu joj je u Splitskoj nadbiskupiji bio arhiprezbiter.

¹⁶ Isprava iz 1071. kojom kralj Krešimir određuje područje Rapske biskupije. Rački, *Documenta*, 88.

¹⁷ *CD*, II, 193.

¹⁸ O datiranju BP vidi u: Lujo Margetić, *Bašćanska ploča*, drugo, dopunjeno izdanje, Rijeka: Povijesno društvo Rijeka / Vitagraf, 2000.

ispravno, imamo na Krku još u doba samostalne hrvatske države osobu koja predstavlja Vinodol pri kraljevu darivanju jurandvorskog samostana.²⁰

Dolaskom dinastije Arpadovića na hrvatsko-dalmatinsko prijestolje premješta se i upravni centar Kraljevstva u središte Panonije. Udaljenost kraljevske vlasti svakako je omogućila jačanje nastojanja hrvatskih županija za što većom samostalnošću, a posebno su tome težili dalmatinski gradovi u vrijeme kad na drugoj obali Jadrana nastaju snažne i samosvjesne komune u kojima su uzor vidjele sve gradske zajednice Europe. Perifernost donedavne državne jezgre razlog je i snaženju pojedinih hrvatskih rodova od kojih će se neki razviti u gotovo samostalne vladare na svom području. Te su tendencije sigurno postojale i na području sjevernojadranske Hrvatske, o čemu govori i prije predočeno usitnjavanje upravnih jedinica od IX. do XIII. stoljeća. Nažalost, izvori XII. st. govore nam o postojanju crkvene, ali ne i svjetovne cjeline Vinodola. To nužno ne znači kako ona nije postojala, jer su preživjeli samo dokumenti koji opisuju područja pojedinih biskupija i nabrajaju njihove župe, pa stoga i nemaju potrebe spominjati necrkvene upravne jedinice na istom području. Postojanje vinodolske župe, dakle, može pretpostavljati i postojanje samostalne jedinice svjetovne uprave jer spomenuta isprava iz 1185. nabraja kao župe mnoga područja za koja znamo da su bila i županije (Klis, Cetinu, Livno, Pset, Sidragu i dr.).²¹

Konačno, isprava kralja Andrije II. iz 1223. govori nam kako je knezu Vidu Krčkom i njegovim nasljednicima taj kralj darovao "totam terram pertinentem infra ducatum Sclavonie, scilicet Wynadol et Modros" sa svim pripadnostima, pravima, povlasticama i prihodima koji su do tada pripadali kralju na tom području.²² Tu su darovnicu poslije Vidovim potomcima potvrđivali Bela IV. (1242.²³ i 1251.²⁴) i Stjepan V. (1270.),²⁵ a potom i drugi vladari,²⁶ s tim da Bela 1242. naziva Vinodol *terra*, a 1251. kneštvom (*comitatus*).

¹⁹ Branko Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb: JAZU, 1982., 57.

²⁰ Lujo Margetić misli kako se radi o dvije osobe, braći Desili i Pribi, koji su "poslanici u Vinodolu i na cijelom otoku". Margetić, *Bašćanska ploča*, 17-21.

²¹ Negdje je u to doba nastao i *Ljetopis popa Dukljanina* koji spominje Vinodol (*Valdevinum*) samo kao zemljopisni pojam, ne dajući detaljnije podatke. *Ljetopis popa Dukljanina*, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i "Hrvatska kronika", prired. Vladimir Mošin, Zagreb: Matica hrvatska, 1950., 43, 54 (dalje: *LjPD*).

²² *CD*, III, 244-245. Premda je na ispravi godina 1223., Smičiklas misli kako se radi o pogrešci, s obzirom na godinu kraljeva vladanja i imena nekoliko dostojanstvenika koji se spominju, pa ispravu datira 1225. godinom, što su preuzeli Kostrenčić i Barada. Njegovo tumačenje nije prihvatila N. Klaić ("Kako i kada su knezovi krčki stekli Modruš i Vinodol?", *Vjesnik Histojskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVI, 1971., 140 [dalje: *Kako i kada*]), kao ni Lujo Margetić (*Iz vinodolske prošlosti*, Rijeka: Liburnija / Školska knjiga, 1980., 20). O autentičnosti te isprave nešto kasnije.

²³ *CD*, IV, 144-145.

²⁴ *CD*, IV, 442-444.

²⁵ *CD*, V, 580.

²⁶ Ladislav IV. 1279. (*CD*, VI, 327-328.) i Karlo I. 1322. i 1323. (*CD*, IX, 80-81 i 144-145.).

Izraz *terra* je u srednjem vijeku imao vrlo široko (pa stoga i nedovoljno određeno) značenje i nerijetko je rabljen umjesto *comitatus*,²⁷ pa nam stoga ta činjenica neće puno pomoći u odgonetanju statusa Vinodola u kraljevstvu Arpadovića (i prije u hrvatskoj državi) do 1288. Ipak, valja zabilježiti trag koji vodi od *parochie* (župe) preko *terre* do *comitatusa* (kneštva), kako se i u samom Vinodolskom zakonu on izrijeком naziva.

Vinodol će se tako kao posjed krčkih knezova naći u položaju koji dotad najvjerojatnije nije poznao: suočit će se s feudalnim gospodarom koji će nastojati izjednačiti ga u statusu s ostalim svojim, prije stečenim posjedima na kopnu i Otoku.

2. ZAKON LJUDI VINODOLSKIH

Na blagdan Sveta tri kralja u Novom je Vinodolskom 1288. godine sastavljen Vinodolski zakon kao djelo ljudi koji su "na vkup skupljeni od volje općinske i jedinim pristajanjem i narejenjem sabranim vse općini vinodolske".²⁸ Pred knezom Leonardom Krčkim skupili su se na vijećanje "tako crikveni tako pripročći ljudi" da zapišu "zakon svojih otac".

Tablica 1.

Predstavnici vinodolskih općina na vijećanju u Novom Vinodolskom 6. siječnja 1288.

	dvornik	arhiprvad	prvad	plovan	pop	satnik	sudac	bez pridjevka	ukupno
Novi Grad	1			1		1		2	5
Ledenice			1		1	1			3
Bribir		1			1	1		1	4
Grižane					2	1		3	6
Drivenik						1		2	3
Hreljin				1		1	1	1	4
Bakar				1	1	1		2	5
Trsat				1		1	1	1	4
Grobnik				1		1		3	5
ukupno	1	1	1	5	5	9	2	15	39

²⁷ Vidi o tome u: Miho Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu*, Djela JAZU 44, Zagreb: JAZU, 1952., 22 (dalje: *Vlasteoski feudalizam*).

²⁸ *Vinodolski zakon 1288.*, prir. Josip Bratulić, Zagreb: udruženi izdavači, 1988., 72. Svi će navodi biti iz tog izdanja (dalje: Bratulić, *Vinodolski zakon*).

Cjelokupni je Vinodol predstavljalo 39 ljudi, poimenično navedenih u uvodnom dijelu Zakona.²⁹ Pri nabranju su razvrstani u devet skupina, kao izaslanstva vinodolskih gradova – Novog, Ledenica, Bribira, Grižana, Drivenika, Hreljina, Bakra, Trsata i Grobnika. Uočljivo je kako naselja nisu nasumce navedena, već prema svom zemljopisnom smještaju u nizu od jugoistoka k sjeverozapadu, upravo gledajući iz Novoga u kojemu je to i zabilježeno. U tom je gradu knežev dvor i ta je činjenica razlog zašto se vijećanje upravo u njemu održalo, premda je među njima vjerojatno najmlađi.

Crkveni i svjetovni ljudi, okupljeni kao najuglednije osobe toga kraja, nisu svi istog statusa. Među prvima razlikuju se arhipravad, prvadi, plovani i popovi, a među drugima dvornik, satnici, suci i osobe bez pridjevka. Potonji su zacijelo časnici, tj. stariji ljudi koji se “spominahu v zakonih svojih otac i od svojih ded ča bihu slišali”,³⁰ što im je omogućilo poziv na tako važan skup.

Podatak da je do tog događaja došlo kako bi se zapisao zakon na osnovi sjećanja navedenih predstavnika vinodolskih općina svjedoči da on do tada nije postojao u pisanom obliku, dakle da se radi o prvoj kodifikaciji dotadašnjih pravnih običaja. Ako je Vinodolcima za to trebalo pozivanje na “stara vremena”, jasno je kako u međuvremenu dolazi do određene ugroze sustava za koji prije nije bilo potrebe da bude zapisan. Sve upućuje na to da vlast krčkih knezova nije za Vinodol značila samo još jednog feudalnog upravitelja, nego i puno dublje, suštinske promjene položaja prema novom u odnosu na staroga zemaljskog gospodara.

Tekst Vinodolskog zakona (dalje: VZ) sastoji se, osim uvodnog i zaključnog dijela, od 75 članaka.³¹ Ti članci čine one odredbe za koje su sudionici skupa držali da ih je potrebno zapisati. Iz mnogih se članaka vidi kako postoje i druge, nezapisane odredbe, međutim, to je značajka svih zakonika tog vremena jer su se u srednjem vijeku zapisivale samo one koje su iz određenih razloga postale upitne.

Danas je VZ prvenstveno izvor za rekonstrukciju vinodolskog društva XIII. stoljeća, premda to sastavljačima nije bila primarna svrha. U njemu ne nalazimo podatke koji izravno opisuju društveni ustroj područja na kojemu je nastao, ali pažljivim proučavanjem kategorija ljudi i surječja u kojemu se spominju moguće je utvrditi njegove osnovne značajke koje bi, usporedbom sa stanjem u drugim hrvatskim krajevima tog doba, poslužile kao kvalitetan temelj za domišljanje strukture ondašnjeg društva.

²⁹ Ovu brojku treba uzeti sa stanovitom ogradom, budući da je nekoliko osoba navedeno s dva imena (npr. Vlkonja Pribohna, Mikula Dragoljub i dr.), što upućuje na mogućnost da je prepisivač ponegdje izostavio veznik. Kada bismo pretpostavili da se iza svakog od tih imena kriju dvije osobe, broj bi se članova novskog predstavništva popeo na 7, a i drivenička, hreljinska i bakarska skupina uvećale bi se za po jednog člana.

³⁰ U to je doba riječ *zakon* značila pravni običaj. Isto, 128.

³¹ S obzirom na to da u izvorniku nisu obrojčeni (svaki član započinje oznakom *C, capitulum*), neki su dosadašnji izdavači u VZ vidjeli 76, pa i 77 članaka. Isto, 6.

Ne iznenađuje što se u tekstu Zakona najčešće spominje knez i njegov dvor. Ne radi se samo o potrebi da se najutjecajnijoj osobi dodijeli i odgovarajuće mjesto, već jednostavno o neizbježnosti nastojanja da se što točnije utvrde odnosi između *općine vinodolske* i njezina feudalnog gospodara. S obzirom na to da VZ nije pisan samo za aktualan trenutak nego "za sva vremena", sasvim je razumljivo da se imena Krčkih ne spominju. Oni se poimenično navode samo pri datiranju pisanja VZ-a ("va vrime ubo velikih muži gospode Fedriga, Ivana, Levnarda, Dujma, Bartola i Vida, krčkih, vinodolskih i modruških knezi")³² i pri opisu tog skupa ("pred obrazom toga istoga kneza Leonarda zgora imenovana"). Gospodar Vinodola najčešće se spominje prilikom utvrđivanja njegova udjela u predviđenim kaznama (npr., čl. 48.: "od ke riči ako suprotiv učini, ostaje jednoga vola ili libar 8, od kih imaj knez polovicu a grad gdi bude drugi pol"), odštete za počinjenu mu štetu ("ako je ki ukral rič niku knezu ili njega dvoru ili podknežinu ili služabniku komu zgora pisanih, plati knezu osud...", čl. 35.) ili njegova prava na kontrolu važnijih događanja u zajednici svojih podanika ("nijedno više općinsko ili navlašćno v gradu ili indi ne mozi biti od nijednih del ke bi pristojale k općini, ako ne bude onde knezova človika", čl. 57.). Jasno je kako knez, bez čijeg se pristanka vijećanje u Novom i nije moglo održati, sudjeluje u zapisivanju odredaba osiguravajući si i ubuduće položaj u društvu za koji je smatrao da mu pripada. U kneževu *obitelj* u širem smislu valja ubrojiti sve njegove ljude (*služabnike*) na koje nailazimo u VZ-u – *podknežine*, *dvornika*, *permane* i *arsale* (poslanike). Njegov je glavni oslonac u Vinodolu "dvornik vsega Vinodola", knežev čovjek koji u njegovo ime upravlja tim kneštvom i posrednik je između "općine vinodolske" i njezina gospodara. Ne treba sumnjati da je dvornik Črna, koji se spominje u VZ-u, nastojeći provoditi volju krčkih knezova, često bio suočen s otporom podređenih mu Vinodolaca, čega je najvažnija posljedica upravo kodificiranje spornih točaka običajnog prava.

Prema ugledu, za knezom i njegovim dvornikom slijede *ljudi crikveni* (crkveni ljudi) – arhiprvad i za njim plovani, prvad (nazočan je samo jedan) i popovi. Biskupi nisu sudjelovali u donošenju VZ-a, ali im je ipak dano najistaknutije mjesto, jer o njima i njihovim pravima (točnije, o ograničenjima njihovih prava) govori prvih pet članaka.³³ Vjerojatno su sastavljači, i pored naravnog prvenstva najviših crkvenih ljudi, željeli najprije riješiti

³² Radi se o Fridriku II., sinu Vida III., Ivanu III. i Leonardu, sinovima Vida IV. (unucima Vida III.), Dujmu II., sinu Fridrika II. te Bartulu VI. i Vidu V., sinovima Ivana III. (vidi rodoslovno stablo Frankopana u dodatku knjizi Vjekoslava Klaića *Krčki knezovi Frankapani*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, repr. 1991.). Poredani su po starosti, a ne po srodstvu, što upućuje na još uvijek čvrstu zajednicu u rodu krčkih knezova u kojoj prava članova nisu ovisila o stupnju srodstva. Barada, *Vlasteoski feudalizam*, 41.

³³ Nejasno je kojim je biskupijama pripadao Vinodol. Primjerice, čl. 1. izričito kaže da posvećenje crkve obavlja onaj biskup "v koj biskupiji je crkav rečena", što znači da je u crkvenoj podjeli Vinodol pripadao (bar) dvjema biskupijama. Mile Bogović u svom članku "Pomicanje sjedišta Krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožičića Benje", u zborniku radova *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, Rijeka-Zagreb: Visoka bogoslovska škola u Rijeci / Kršćanska sadašnjost, 1988., 41-82 (dalje: *Pomicanje sjedišta*), pretpostavlja da se radi o pogrešci, tj. kako je taj članak bez potrebne preinake prepisan iz "jednog starijeg zakona koji je vrijedio

lakši dio posla koji je stajao pred njima, budući da su prava Crkve odavno poznata i "uhodana" (usto, ništa ne upućuje da su nastale ikakve promjene položaja Vinodola unutar crkvene jurisdikcije), a što može biti i jedan od glavnih razloga zašto biskupi nisu držali potrebitim dolaziti na taj skup³⁴ (njihov je nedolazak vješto iskorišten za određivanje najviših dopuštenih podavanja zajednice u različitim slučajevima, pri čemu nije vjerovati da je itko od nazočnih ustao u obranu biskupâ; nazočni župnici i svećenici bili su zastupnici interesa svojih župljana). Uostalom, vijećanje nije održano pred crkvom, kako je tada običavano, već "na sali knezi zgora imenovanih", što potvrđuje da se prvenstveno radi o rješavanju svjetovnih problema.

Najviši crkveni čovjek nazočan zapisivanju VZ-a bio je arhipravad iz Bribira. Njegov naslov (arhiprezbiter, nadsvećenik) izveden je od riječi *prevede* koja je zabilježena u dalmatskom jeziku (i vrlo rano primljena u hrvatski kao *prvad*),³⁵ a važno je uočiti da u Vinodolu vjerojatno postoji samo jedan takav. Prisjetimo li se kako se ova dolina u prethodnim stoljećima spominje kao crkvena župa (*parochia*, arhiprezbiterijat), bribirski arhipravad prilično je čvrst dokaz da je njezino sjedište bilo upravo u tom mjestu.³⁶ Već smo

za sva frankopanska imanja – na kojima se doista nalazilo više biskupija" (56). Zanimljivo je da trogirski prijepis odluka sabora u Splitu 1185. Vinodol smješta u Senjsku, a splitski u Krbavsku biskupiju (vidi: Slavko Kovačić, "Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću", *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, 29-30 [dalje: *Splitska metropolija*]). Dvije carske isprave, koje objavljuje Giovanni Kobler 1896. u: *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, Trieste: Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume / Università popolare di Trieste, repr. 1978., III, 232-233. (dalje: *Memorie*), jedna Karla Velikog iz 803. i druga Otona III. iz 996., spominju Trsatku biskupiju. Kobler drži kako je Trsat, kao sjedište Tarsatičke Liburnije, imao preduvjete da bude biskupija, a "dopo la distruzione della città di Tarsattica (oko 800., koju spominje Ivan Đakon, vidi *Memorie*, I, 38; M. L.) il vescovato di questo nome poteva esser esistito per qualche tempo in altra sede." Otonova se isprava poziva na Karlovu, koja je pak očita krivotvorina, "però anche accettando l'asserto che l'atto fosse compilato più tardi per appoggiare qualche pretesa, tuttavia non ne seguirebbe che tutte le circostanze di fatto contenute in esso sieno false", prije svega zato jer se u njima spominju i Udinska i Rovinjska biskupija, za koje "abbiamo cenni per l'esistenza dell'uno e dell'altro". *Memorie*, I, 57-58. Margetić ne misli kako je Trsat ikad imao biskupa, već pretpostavlja da se franački car samo "bavio planom o osnivanju biskupije" i da je promjenom političkih prilika ta ideja "ostala samo mrtvo slovo na papiru". Margetić, *RVI*, 23-24, 33-34; Isti, "O sjeverozapadnoj granici Hrvatske prema Istri u doba hrvatskih narodnih vladara", *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996., 52-53.

³⁴ Ne bi valjalo isključiti mogućnost kako uopće i nisu pozvani, budući da zacijelo nisu smatrani pripadnicima vinodolskog društva, a objema je stranama među sastavljačima VZ-a odgovaralo da se, koliko je moguće, ograniče njihova prava.

³⁵ Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, 41. Dalmatski se jezik razvio među romaniziranim stanovništvom na istočnojadranskoj obali iz pučkog latiniteta u kasnoj antici, a ugasio u razvijenom srednjem vijeku kada je hrvatski jezik prevladao i u najvećim gradovima kao posljednjim oazama tog jezika. Njegovu odumiranju pripomogao je i mletački, jezik srednjovjekovne sredozemne trgovine, pa je tako npr. dubrovačka vlastela raguzejski dijalekt dalmatskog zamijenila negdje u XV. stoljeću mletačkim kao 'staleškim', odnosno jezikom elite. U nekim malim, zatvorenim otočnim sredinama uspio se zadržati i dulje, a njegovi su posljednji govornitelji zabilježeni u XIX. st. u gradu Krku u kojemu se razvio veljotski dijalekt. O tome vidi: Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, I-II, Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1950. Izraz *prvad* svojom starošću i podrijetlom dokazuje kako su Hrvati tijekom ranoga srednjeg vijeka kristijanizirani i kroz suživot sa starosjedilačkim stanovništvom, odnosno, kako je i izvan romanskih gradova postojao kontinuitet iz antike u srednji vijek.

istakli kako je Novi Grad (danas Novi Vinodolski) postao upravnim središtem zahvaljujući promijenjenim političkim okolnostima, tj. potrebama novih upravitelja da s domicilnog Krka preko Novog (koji je prije svega luka) lakše kontroliraju svoj posjed, premda se Novi zemljopisno i ne nalazi u Vinodolu, dok je Bribir upravo u njegovu središtu. Prilikom nabiranja gradova u uvodnom dijelu VZ-a na prvom je mjestu Novi, a Bribir u sredini (slijedom opisanog poretka prema zemljopisnom smještaju), što znači da je izgubio ulogu svjetovnog, ali je zadržao onu, možda samo počasnu, crkvenog (župskog) središta.

Ostali svećenici tu su se našli kao istaknuti predstavnici svojih sredina, ugledni ljudi koji su u srednjem vijeku redovito sudjelovali u rješavanju teškoća s kojima se suočava njihova pastva, čime su i donesene odluke dobivale na težini. Jedino iz Drivenika nije došla nijedna posvećena osoba,³⁷ što bismo radije pripisali slučaju (možda spriječenosti) nego nepostojanju takve u jednom vinodolskom gradu. U prilog tome govori i podatak kako iz Grižana nije došao plovani (došla su dva popa, svećenika), premda je teško povjerovati da to mjesto nije imalo župnika (grižansko je poslanstvo bilo najbrojnije, na vijećanje u Novi došlo je čak šest ljudi).

U samom tekstu VZ-a svećenstvo se relativno rijetko spominje: biskupi na pet, *ljudi crkveni* na dva, *popi* na šest i *žakni* na tri mjesta. Nije se tomu čuditi, neobično bi bilo da nije tako – VZ je svjetovni zakonik, a prava Crkve i njezinih dužnosnika rješavaju se na drugom mjestu. O biskupima smo već govorili; u prvih pet članaka ograničuju se podavanja vinodolskih zajednica u prigodama kada ti visoki dostojanstvenici dolaze na njihovo područje, što znači da je prije zacijelo bilo pokušaja zlorabe, odnosno proširivanja prava od strane biskupa. *Ljudi crkveni*, izraz koji obuhvaća sav svećenički stalež (izuzevši, naravno, biskupâ koji i ne žive na području Vinodola), spomenut je samo u uvodnom dijelu (“skupiše se vsi na kup, tako crkveni tako priprošci ljudi”) i u posljednjem, 75. članku, u kojemu stoji kako knez ima sudbenu vlast nad svima, pa tako i nad crkvenim ljudima. *Žakne*, tj. đakone, niži svećenički razred, nalazimo u 1. članku u biskupovoj pratnji, zatim u 3. članku koji ih štiti od previsokih biskupovih kazni, te u čl. 16. koji im brani zaređivanje bez dopuštenja kneza i njihove zajednice. Najčešće se spominju *popi*, tj. klasični svećenici, koji su i najbrojniji pripadnici svog staleža.³⁸ No, premda

³⁶ Kratak pregled razvoja crkvene teritorijalne uprave te uloge *archipresbitera* koji stoje na čelu *parohija* vidi u: Barada, *Vlasteoski feudalizam*, 19.

³⁷ Nadi Klaić je to očito promaklo, inače ne bi tvrdila da “nema općine koja nije između sebe odabrala i jedno ili dva crkvena lica”. N. Klaić, *Vinodol – od antičkih vremena do Knezova krčkih i Vinodolskog zakona*, Pazin-Rijeka: Historijski arhivi u Pazinu i Rijeci, 1988., 134 (dalje: *Vinodol*).

³⁸ N. Klaić misli da *popi* “nisu svećenici, nego njihovi pomoćnici” (N. Klaić, *Vinodol*, 135), s čime se ne možemo složiti jer bi to značilo da od svećeničkog staleža u Vinodolu (točnije: na zapisivanju VZ-a) imamo samo, osim jednog *arhipraveda* i *praveda*, *plovane*, odnosno da nema svećenika koji nije ujedno i župnik. Tako bi broj svećenika (tj. svećeničkih mjesta) bio vrlo ograničen, pa nije jasno pod kojim bi uvjetima ti pomoćnici mogli postajati svećenicima, odnosno napredovati u službi. Također, kako to da služe misu ako nisu svećenici (čl. 58.)? Što su onda *žakni*?

VZ u uvodnom dijelu jasno razlikuje svećeničke razrede (*arhiprovd, provd, plovan* i *pop*), mišljenja smo da u samom tekstu Zakona izraz *popi* označuje sve njih, tj. svećenika u širem smislu (izuzevši, naravno, biskupa, koji i nije pripadnik vinodolskog društva, te đakonâ, koji i nisu svećenici). Potvrda tome jest činjenica da se u člancima VZ-a spominju od crkvenih ljudi samo biskup, *popi* i *žakni*, a nema traga *arhiprovalu, provadu* i *plovanu*. Razlog zašto ih zapisivač spominje u uvodnom dijelu vrlo je jednostavan: kako je i bio red, i crkvene je i svjetovne ljude navodio prema njihovu ugledu u društvu, stoga je morao paziti da ne zapiše "običnog" svećenika ispred župnika.

Svećenike VZ smatra pripadnicima vinodolske svjetovne zajednice i zato ih brani pred biskupom, ali i traži od njih ispunjavanje obveza prema toj istoj zajednici. Danas doista neobično zvuče odredbe kojima se svećenicima određuje visina kazne (od koje polovica ide knezu, a polovica općini) ako ne služe redovito misu (čl. 58.) ili se traži od njih da, poput svakog člana zajednice ("kako ini človik"), čuvaju noću gradsku stražu (čl. 15.). Pripadnost sloju kneževih podanika vidi se i u tome što *popi* nisu bili obvezni na zalazninu samo biskupu (čl. 3.), nego i knezu (koji to doduše mora platiti, čl. 5.), što svakako nije bio običaj u drugim našim krajevima, te da je knez imao "pravdu i punu oblast" i nad crkvenim ljudima kao što je imao nad ostalim stanovnicima Vinodola (čl. 75.). Taj posljednji, zaključni članak VZ-a samo se na prvi pogled kosi s čl. 3. koji određuje da "popi i žakni ... ako bi vpal ki v niki dug ali zgrešenje za ko imel bi platit osud, more ta biskup isti od sagrešenih vzeti soldini benetačkih 40 za osud; veće ne more mu priti od popi i žakan tih". Naime, to ne znači da i biskup ima sudbenu vlast nad vinodolskim svećenicima i đakonima, već da u određenim slučajevima (ako su počinili prekršaj prema biskupu za koji je predviđena kazna) ima pravo na ubiranje te kazne. Sam je taj članak i zapisan zato da bi Vinodolci, radi zaštite svojih svećenika, odredili biskupu (!) krajnju visinu kazne na koju ima pravo. Sve to kazuje kako u Vinodolu XIII. stoljeća položaj svećenika nije bio kakav bismo možda očekivali. Njihova uloga u društvu jamčila im je stanoviti stupanj izdvojenosti, ali ugled koji su uživali (pa su tako i predstavljali svoje sumještane na skupu) nije ih oslobađao podčinjenosti lokalnoj upravi (općinskoj, a time i kneževoj), odnosno zajednici koja ih uzdržava i štiti i iz koje najvjerojatnije svi i potječu.

Satnici su jedini neizostavni članovi gradskih izaslanstava. Iz svakog je grada stigao po jedan i prvi je po ugledu među njegovim svjetovnim predstavnicima. Ustanova satnika u hrvatskom je društvu poznata, zabilježena je i u ranijim stoljećima, a podrijetlo joj je vojničko, budući da izvorno znači zapovjednika nad stotinom ljudi (*centurio*).³⁹

³⁹ Vladimir Mažuranić, *Prilozi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb: Informator, repr. 1975., s. v. satnik (dalje: *Prinosi*). *Hrvatska kronika*, nastala najvjerojatnije u XV. st. kao hrvatska redakcija *Ljetopisa popa Dukljanina* iz druge polovice XII. stoljeća, pripovijeda nam kako kralj Budimir "svakomu mistu postavi mejaše i svakomu tih mist postaviše bana, a nigdi duža. I tada [narediše da] svaki tih banov i dužev budu od pup[k]lorizine plemeniti i oni da učine kneze od svoga kolina. I učiniše satnike, ki satnici biše nad stotinu ljudi, i te satnike

Njihova se vojna funkcija u VZ-u ne razaznaje jer se nijedan njegov članak ne dotiče vojnih pitanja. Spominju se u samo četiri članka, iz kojih ipak možemo nazrijeti obrise njihove uloge u vinodolskom društvu. Ako knez ili biskup "more činiti jati i k sebi činiti priti po ruki satnika onoga grada za svoje jidenje i za svoje obitelji od kih koli goved i brav" (čl. 5.), tada je satnik očito ona osoba koja posreduje između stanovnika određena grada i kneza (odnosno biskupa, u svjetovnim stvarima), tj. predstavlja svoju zajednicu pred knezom. Potvrda tome je i čl. 61. koji dopušta da se tužba, ako nema kneza ili njegova službenika, može pokrenuti pred satnikom ili čak pred njegovom ženom (!), u slučaju da ni satnik nije dostupan. Služba je satnika izborna (čl. 26. navodi da satnik ne može svjedočiti ni o jednoj stvari koja se dogodila za njegova službovanja nego mu je vjerovati tek nakon godine dana po isteku obnašanja te dužnosti), no ne znamo na koje se razdoblje ni kako birao. Osim satnika, u 25. i 26. članku VZ-u spominju se i *graščik* i *busović*, dvije službe u ustroju gradske vlasti koje se i prije VZ-a javljaju u izvorima, a od kojih prva označuje "nižega službenika gradskoga, bojnika, stražara" i po časti je ispred busovića koji je "sudbeni podvornik, stražar, pozivač".⁴⁰ Nažalost, u Zakonu o značajkama njihove službe nema podataka, izuzevši što je vidljivo da su podvrgnuti satniku.

Iz Hreljina i Trsata stigli su i *suci*, o kojima je teško nešto određenije reći budući da se, osim u protokolu, u samom tekstu VZ-a ni na jednom mjestu ne spominju. Njihovo postojanje dokazuje samo da su vinodolske općine imale i vlastito sudstvo, ali je ono vjerojatno u vrijeme sastavljanja VZ-a već bilo marginalizirano jer je knez jamačno nastojao osigurati sebi potpunu sudbenu vlast, što je izravno i napomenuto 75. člankom. Sucima je najvjerojatnije prepustio rješavanje parnica na najnižoj razini u svojim sredinama, odnosno onih u kojima knez nije nalazio osobita interesa.⁴¹

učiniše svake zemlje ljudi. I daše svakomu banu sedam satnikov, i da budu rečeni satnici z bani puku suditi, a s duži, aliti s hercezi, pet knezov i da s njimi pravo sude puku. I zapisaše časti i dohotke banom i hercegom i knezom i satnikom. I odlučiše da svaki knez prizove jednoga satnika i da nima prez rečenoga reda nijedan sud biti tvrd." *LjPD*, 55. Iz Krčkog statuta (dalje: KS) vidimo da je i na obližnjem Krku (1388.) svaki grad imao svoga satnika ("imej biti ondě satnik onoga grada...od kuda je tat", "imej ga satnik toga kaštela z dobru obaru v Krk peljati pred sudac"). *Arhiv za povijest jugoslavensku*, knjiga II., ur. Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povijestnicu i starine, 1852., 283 i 286 (dalje: *Arhiv*).

⁴⁰ Mažuranić, *Prinosi*, s. v. gradštak, gradštik i busović. Izraz *graščik* (i njegove inačice gradštak, gradščak, grajšćak, graščćak, gradštik i gradščik koje se javljaju u izvorima) prvotno je značio zapovjednika grada, no u VZ-u vjerojatno više nema tako visok položaj. Busović je očito nekad bio oglašivač (busati = tući, udarati), a kroz stoljeća je i ta općinska služba pretrpjela izmjene. Članak KS-a iz 1267. (*Kapitul za grad*) određuje da "kada bude gradu ka potriba više imiti meu sobu, da bude zvan vas puk po busovići (veli i mali)", što pokazuje kako je ta služba u prijašnje vrijeme bila razgranata, dok u VZ-u već imamo samo jednog busovića u gradu. *Arhiv*, II, 292.

⁴¹ Usp. Marko Kostrenčić, "Vinodolski zakon", *Rad JAZU*, knj. 227, Zagreb: JAZU, 1923., 214 (dalje: *Vinodolski zakon I*). Ne možemo se složiti s Kostrenčićevim mišljenjem kako "najvažniji funkcionar općinski bio je sudac, kome već naziv sam označuje njegov djelokrug, iako, dašto, prema prilikama onoga vremena nije njegova djelatnost bila stegnuta samo na sudovanje, nego je on vršio i administrativne poslove" (Isto, 198). Da je tomu tako, njihova bi nazočnost u VZ bila izraženija, kako pri njegovu sastavljanju, tako i u njegovim

Dvije najzagonetnije kategorije vinodolskog stanovništva koje nalazimo u VZ-u jesu *kmeti* i *plemeniti*. Premda ti nazivci hrvatskoj historiografiji nisu nepoznati i upravo su neizostavni u proučavanju naše srednjovjekovne prošlosti, povjesničari su se razilazili u tumačenju njihovih značajki u VZ-u. Naime, od samih početaka proučavanja tog zakona uočeno je da posebno *kmeti* ne mogu biti uvršteni u općepoznatu definiciju srednjovjekovnih kmetova i njihova položaja u društvu.

3. KMETI VINODOLSKOG ZAKONA

Anićev *Rječnik hrvatskoga jezika* nudi za riječ *kmet* dva značenja: "1. *pov.* neslobodan seljak vezan za zemlju svoga feudalnog gospodara" i "2. seoski glavar, glavar sela".⁴² *Kmeti* se u VZ-u izriječno spominju u devet članaka (vidi Prilog), među kojima nas neki upozoravaju kako se taj sloj vinodolskog društva ne može uvrstiti ni u jedno od dva ponuđena nam tumačenja. I dok u samom začetku našeg razmatranja možemo sa sigurnošću odbaciti mogućnost kako se radi o seoskim glavarima (selima u VZ-u nema traga, on govori samo o gradovima kojima su na čelu satnici), iz pojedinih je odredaba vidljivo da se ne radi ni o "neslobodnom seljaku", odnosno kmetu poznatom iz klasične predodžbe o strukturi feudalnoga društvenog uređenja. Taj je problem rano uočen u hrvatskoj historiografiji i nekoliko je svojedobno vodećih povjesničara ponudilo svoje tumačenje vinodolskog društva XIII. stoljeća te mjesta i uloge *kmetâ* u njemu. Stoga smo, prije nego se upustimo u naše viđenje podrijetla toga društvenog sloja, dužni ukratko prikazati rezultate tih nastojanja.

3. a. Pregled historiografije o *kmetima* VZ-a

Nakon nekoliko izdanja VZ-a u XIX. st. i pokušaja raščlambe društva u kojemu je nastao, a koji zbog stupnja razvoja povijesne znanosti uglavnom nisu mogli ponuditi rješenja koja bismo i danas mogli uzimati u obzir,⁴³ u XX. je stoljeću prvi Marko Kostrenčić u dva istoimena rada iznio svoje tumačenje VZ-a.⁴⁴ Temeljni su stavovi njegova mišljenja da je Vinodol do 1225. bio savez slobodnih seoskih općina utemeljen na drevnom

odredbama. Uostalom, pri nabranju se po ugledu nalaze iza satnika, za koje držimo da su bili "najvažniji funkcionar općinski". Isto i Lujo Margetić, *Vinodolski zakon / La legge del Vinodol / Das Gesetz von Vinodol / The Vinodol Law*, Rijeka: Adamić / Vitagraf, 1998., 96-97 (dalje: *Vinodolski zakon*).

⁴² Zagreb: Novi Liber, 1998., s. v. *kmet*. Prema istom rječniku, *kmetstvo* je "ustanova feudalnog društva koja počiva na odnosu feudalnog gospodara zemlje i neslobodnog seljaka koji mu je obrađuje".

⁴³ O izdanjima i tumačenjima VZ-a u XIX. st. vidi u: Kostrenčić, *Vinodolski zakon I*, 138-145, također i u Bratulić, *Vinodolski zakon*, 11-16.

⁴⁴ *Vinodolski zakon I* i "Vinodolski zakon", *Historijski zbornik*, II, 1949., 131-152 (dalje: *Vinodolski zakon II*).

slavenskom rodovskom uređenju i da te godine dolazi do uključivanja u feudalni donacionalni sustav kakav je postojao u ugarsko-hrvatskoj državi.⁴⁵ On je VZ proučio kao, prije svega, pravni dokument, analizirajući pravne ustanove koje se u njemu spominju, no kmetima se nije podrobnije bavio, što bi trebalo značiti kako to nije smatrao potrebnim, odnosno da ih nije razlikovao od kmetova u ostalim dijelovima Hrvatske, "neslobodnih seljaka vezanih za zemlju svoga feudalnog gospodara".

Miho Barada u svom radu *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu* uočava kako "starohrvatsko uređenje pozna samo županije kao osnovne političko-upravne i gospodarske jedinice" i dokazuje "da je ili to bio ili županiji pripadao i Vinodol" te je stoga "i on imao županijsko uređenje, iako se u spomenicima kao županija izravno ne spominje".⁴⁶ On promatra Vinodol kao dio Krajine, "pogranične oblasti prema Njemačkoj", na čelu koje "stajao je prije svršetka XI. st. župan, koji je na prijelazu XI./XII. st. dobio feudalni naziv kneza (*comes*) kao vojničkog, upravnog i gospodarskog upravitelja".⁴⁷ Prema tome je Vinodol bio "*territorium regale*, vladarevo patrimonijalno dobro", pa ga je kao takvo kralj i mogao darovati krčkim knezovima.⁴⁸ Na vladarskim dobrima u vrijeme stare hrvatske države, tvrdi Barada, radna su snaga "bili prvotno samo robovi, zatim od svršetka XI. st. dalje i kmetovi",⁴⁹ pa su tako i vinodolski kmeti bili ropskog podrijetla.⁵⁰ On te ranosrednjovjekovne robove (u izvorima *servi*) razlikuje od antičkih, objašnjavajući da su "imali individualna gospodarstva" i da su radili "na posebnim dijelovima imanja (...) i to po porodicama".⁵¹ Kmeti Vinodolskog zakona po svom društvenom položaju klasični su feudalni kmetovi: oni su "brojčano najjači, a društveno najniži sloj", nisu mogli slobodno raspolagati "ni s najmanjim dijelom svoje pokretne ili nepokretne

⁴⁵ "Prema svim prilikama možemo dosta pouzdano ustvrditi, da je Vinodol u to vrijeme (prije 1225., M. L.) savez slobodnih općina, koje su u nekim znatnijim poslovima zajednički istupale i radile, a inače živjele i upravljale svaka za sebe." (*Vinodolski zakon I*, 112), "Oko god. 1225. desio se događaj koji je odlučno utjecao na dalje udese ovog kraja." (Isto, 113), "Tim darovanjem nastaje za Vinodol novo doba, jer su sada sasvim izmijenjeni uslovi po kojima se dosada u njemu živjelo." (Isto, 116), "Dosada slobodne općine, koje su se orijentirale prema svojim, i svojih članova, vlastitim interesima, koje su pored slabe centralne državne vlasti, koja nije imala mogućnosti, da vrši po svojim organima upravu u širim granicama, bile u znatnoj mjeri neovisne, – dobile su odjedared gospodara, kojega je svrha bila eksploatirati novu svoju stečevinu, i staviti je u službu svojih interesa." (Isto, 122), "Prema tome, dakle, ušla je županija Modruš već 1193., a Vinodol 1225. u sistem donacionalno-feudalnog uređenja" (*Vinodolski zakon II*, 134).

⁴⁶ Barada, *Vlasteoski feudalizam*, 21.

⁴⁷ Isto, 14.

⁴⁸ O Krajini kao graničnoj vojnoj upravnoj jedinici koja je uz to i vladarevo patrimonijalno dobro (*territorium regale*) vidi: isto, 15. O teritorijalnom opsegu Krajine i postupnom darivanju njezinih dijelova novim feudalnim gospodarima vidi: isto, 20.

⁴⁹ Isto, 31.

⁵⁰ "V. z. nema traga robovima, jer su se oni u XII. st. pretvorili u kmetove, te neposredne robovske izdanke, osnov radne snage i pučanstva u Vinodolu." Isto, 46.

⁵¹ Isto, 32.

imovine", bili su samo "djelomični plodouživalac imanja" te "nisu imali prava seljenja (...), pa ni u granicama Vinodola".⁵² Barada razlikuje "kmetove u užem smislu, one, koji obrađuju kneževske zemlje" i kmetove u širem smislu, one "»od roda *kmet*«, t. j. koji više ne teže vlasteosku zemlju, nego rade druge, kao zanatlijske, trgovačke ili koje ine poslove, ali su oni kmetovskog roda i podrijetla".⁵³ Primjećuje ipak da su "vinodolski (...) kmetovi u mnogom bili ravnopravni ostalim stanovnicima Vinodola, koji nisu bili kmetovi",⁵⁴ jer čl. 25. pravno izjednačuje kmete sa satnikom, graščikom i busovićem, a čl. 5. čak s plemenitim ljudima. Prema svemu iznesenom, i Barada kmete VZ-a vidi kao klasične feudalne podložnike, kakvi su oni bili i u ostalim dijelovima ondašnje Hrvatske, a od Kostrenčića se bitno razlikuje u tumačenju njihova podrijetla: dok Kostrenčić drži da su se oni razvili od slobodnih ljudi, pripadnika slobodnih općina, "Baradini" su bivši robovi s kraljevskih imanja. Novost je u Barade i njegova tvrdnja o postojanju Krajine, posebnog područja vojno-upravnog značenja na području sjeverozapadne Hrvatske, kojoj je Vinodol imao biti dijelom.

Nada Klaić se u svom radu *Što su kmetovi Vinodolskog zakona?*⁵⁵ prva u hrvatskoj historiografiji zapitala "kakvi su to »kmetovi« koji mjesto *urbara* imaju svoje *statute*, a mjesto sela svoje općine, općinske činovnike i organizacije", odnosno "imamo li pravo *da na osnovu termina, koji se upotrebljava u Vinodolskom zakonu*, nazovemo većinu stanovnika kmetovima?"⁵⁶ U našoj je povijesti taj termin imao više značenja, od kojih N. Klaić izdvaja tri najzastupljenija: 1. podložnik uopće, 2. klasični feudalni kmet, vezan za zemlju i obvezan na podavanja i službe i 3. čovjek odlična položaja. Ona se odlučuje za treće značenje i nastoji dokazati kako su kmeti VZ-a općinski činovnici. Razmatrajući svaki pojedini članak VZ-a u kojemu se kmeti izrijeком spominju, tvrdi kako oni pokazuju da se radi o članovima gradskog vijeća, pripadnicima "nekoliko porodica koje su držale u rukama općinske časti".⁵⁷ Na njih se odnosi i izraz *ljudi općinski*, koji nalazimo u 17. članku. Ona stanovništvo vinodolskih gradova naziva pučanima (premda VZ taj izraz na poznaje) i navodi kako "Vinodolski zakon jasno razlikuje pučane od kmetova",⁵⁸ tj. njihova višeg, povlaštenog društvenog sloja. Usporedbom s nekim odredbama Krčkog statuta u kojima se spominju kmetovi, N. Klaić drži da je dokazala kako se radi o sloju pučana koji se

⁵² Isto, 46-52.

⁵³ Isto, 51.

⁵⁴ Na ist. mj.

⁵⁵ *Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest*, 4, 1962., 25-50 (dalje: *Što su kmetovi*).

⁵⁶ Isto, 49, 32. "Osnovni je propust, kako se čini, svih dosadašnjih komentara Vinodolskog zakona u tome što su se prava, odnosno dužnosti *specijalne skupine kmetova Vinodolskog zakona* prenosile na cjelokupno stanovništvo u Vinodolu." Isto, 38.

⁵⁷ Isto, 47.

⁵⁸ Isto, 41.

izdigao na razinu općinskih dužnosnika i svećenstva, s kojima ih izričito izjednačuju čl. 25. ("a to takoe od satnika, graščika i busovića, ki v sih esut pod zakon i pod pravdu kmetsku") i čl. 36. ("kmeti i popi od tatbi meju sobu imijte 1 zakon"). U kmetima VZ-a je podrijetlo *vlastele* koju nalazimo u kasnijim izvorima na vinodolskom području, što bi bio rezultat daljnjeg razvitka toga povlaštenog sloja (tj. vlastela se, prema N. Klaić, razvila iz onog dijela kmetâ koji su uspjeli svoju vijećničku dužnost učiniti nasljednom, a to su prije svih satnici).⁵⁹ A "pravi", feudalni kmetovi, tj. "zavisni seljaci, koji su vjerojatno neposredni podložnici Frankopana, crkvenih institucija ili možda samih općina", žive izvan gradova, ali "kako zakon uređuje samo odnose između Frankopana i pučana, oni se ne spominju".⁶⁰

U svojim je kasnijim radovima dokazivala da su darovnica za Modruš iz 1193.⁶¹ te za Modruš i Vinodol iz 1223., kao i njihove potvrđnice, krivotvorine (vjerojatno iz XIV. stoljeća),⁶² što bitno mijenja polazišta pri razmatranju društvenih promjena u Vinodolu u XIII. stoljeću, namećući kao neizbježno pitanje kada su krčki knezovi zavladaali Vinodolom. Uzimajući u obzir političke prilike druge polovine XII. i prve polovine XIII. st., kako na ugarsko-hrvatskom kopnu tako i na mletačkom Krku, kao i činjenicu da je tek 1257. jedan pripadnik tog roda u pouzdanom izvoru naslovljen "krčkim, modruškim i vinodolskim knezom",⁶³ N. Klaić drži kako su Krčki tek nakon poznate tatarske provale 1241.-42. stekli Modruš i Vinodol, jer "je vrlo vjerojatno da su oba kneštva ipak dobili kao nagradu za učinjene usluge kralju Beli IV."⁶⁴

Lujo Margetić pak misli da su krčki knezovi ispravom iz 1251., koju smatra vjerodostojnom, došli do "pravnog naslova za svoje vrlo vjerojatno faktično posjedovanje Modruša i Vinodola".⁶⁵ S obzirom na to da u izvorima nema nikakvih vijesti o stvarnoj izravnoj ili neizravnoj vlasti Arpadovića nad Modrušem i Vinodolom u XII. stoljeću, on pretpostavlja da je to područje bilo pod kontrolom neke velikaške obitelji koja je uspjela oduprijeti

⁵⁹ Isto, 47.

⁶⁰ Isto, 48.

⁶¹ CD, II, 262-263.

⁶² N. Klaić, *Kako i kada i Vinodol*, 69-100. To tvrdi i Margetić, pozivajući se na nalaze mađarskih povjesničara, ali ne poriče vjerodostojnost kasnijih potvrđnica. Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, 16-26; isti, "Vijesti iz vjerodostojnih i krivotvorenih isprava o provali Tatara u hrvatske primorske krajeve (1242.)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 25, 1992., 5-14.

⁶³ CD, V, 66-67. Radi se o ispravi sastavljenoj u Senju koja tako naziva Fridrika I., strica Fridrika II. koji se spominje na prvom mjestu među krčkim knezovima pri dataciji Vinodolskog zakona (svi knezovi spomenuti u VZ-u potomci su Vida III., brata Fridrika I.). Tvrdeći da je Fridrik I. "prvi krčki knez za kojega pouzdano znamo da nosi naslove i modruškog i vinodolskog kneza" (*Kako i kada*, 165), N. Klaić ne uzima u obzir splitsku ispravu iz 1242. (CD, IV, 155) u kojoj se potestat toga grada, krčki knez Ivan (brat Fridrika I.), naziva "comes Modrussae et Vinodoli". S obzirom na to da već u ispravi iz iduće godine Ivan ovaj naslov ne nosi (CD, IV, 184), Margetić misli da je od njega, možda na kraljevu intervenciju, morao odustati. Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, 22.

⁶⁴ N. Klaić, *Kako i kada*, 166.

⁶⁵ Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, 25.

se središnjoj državnoj vlasti, zaustaviti na Rječini Devinske grofove, a Mlečane natjerati da se na Krku zadovolje tek formalnim vrhovništvom. To su, po Margetiću, mogli biti jedino krčki knezovi.⁶⁶ Što se, pak, tiče kmetâ VZ-a, koje naziva kmetovima-pučanima,⁶⁷ oni su – kao uostalom i svih drugih primorskih statuta – seljaci koji obrađuju tuđu zemlju ali na njoj imaju jako stvarno pravo.⁶⁸ S obzirom na to da je takvih seljaka nasljednih zakupaca bilo “oko 90 % i više cjelokupnog pučanstva”, Margetiću je razumljivo da se u VZ-u najčešće i spominju.⁶⁹

Prihvaćajući posebnosti uređenja kvarnerskih općina, Tomislav Raukar ih stavlja uz bok komunalnih društava u Dalmaciji i kraljevskih gradova u Slavoniji kao treće “jasno oblikovano tipološko područje gradskih društava u hrvatskom srednjovjekovlju”.⁷⁰ Premda je društveni razvoj Vinodola u svojim osnovnim crtama sastavni dio općih društvenih procesa na istočnojadranskoj obali, ipak su u vinodolskom društvu uočljive “izrazite posebnosti”.⁷¹ Protiveći se tumačenjima koja se zasnivaju na naglim, korjenitim promjenama u razvoju vinodolskoga društva, drži da je njegov razvoj bio “spor, postupan, bez naglih skokova i neočekivanih promjena”.⁷² Napominjući kako riječ kmet prvenstveno znači *podložnik* (bez obzira na stupanj podložnosti), tumači da “takvo značenje ima naziv kmet Vinodolskog zakona: on jest podložnik na zemljištu koje pripada krčkim knezovima, ali nije i tipični podložnik na kmetskom selištu koje dobiva od feudalca, između ostaloga i zbog toga što je on u isti mah osobno slobodni pripadnik vinodolske općine, odnosno, točnije, vinodolskoga grada, dakle one društvene zajednice koja je sama po sebi nespojiva s pojmom feudalnog vlastelinstva.”⁷³ Uzroke posebnosti položaja društvenih zajednica na kvarnerskom (kopnenom) području Raukar vidi u činjenici da su one već u svom protokomunalnom razdoblju bile pod snažnim utjecajem izvanjskoga, feudalnog čimbenika, za razliku od dalmatinskih komuna koje su pod (snažniju ili slabiju) kontrolu moćnih feudalaca došle nakon što su već bile same izgradile svoju društvenu strukturu, na koju oni više nisu mogli utjecati.⁷⁴

⁶⁶ Isto, 28.

⁶⁷ “I doista, nema sumnje da se svi članovi Vinodolskog zakona u kojima dolazi naziv kmet mogu objasniti bez poteškoća ako se pod kmetom razumijeva pučanin, pa kako se i u kasnijim izvorima iz vinodolskog područja upotrebljavaju ta dva naziva – kmet i pučanin – stalno usporedo i naizmjenice za označavanje nepriviligiranog stanovništva, čini nam se da je i u Vinodolskom zakonu kmet označavao pučanina, to više što »tučnjava među kmetovima«, »kmetski zakon« i »kmetska pravda« kao da očito upućuju upravo na kmetove-pučane.” Isto, 163.

⁶⁸ Margetić, *RVI*, 87. “Vinodolski su pučani-kmetovi bili zapravo nasljedni zakupci svojih zemalja, s tim što je njihovo pravo na zemlju kroz stoljeća postajalo sve jače.” Margetić, *Vinodolski zakon*, 66.

⁶⁹ Isto, 86.

⁷⁰ “Vinodolski zakon i hrvatsko srednjovjekovno društvo”, *Historijski zbornik*, XLV (1), 1992., 155-168, 166 (dalje: *Vinodolski zakon*).

⁷¹ Isto, 163.

⁷² Isto, 164.

⁷³ Isto, 161.

3. b. Višestoljetna graničnost vinodolskog područja

U potrazi za objašnjenjem posebnosti razvoja vinodolskog društva do vremena sastavljanja VZ-a držimo da valja krenuti upravo od činjenice o nižem stupnju društvenog razvoja vinodolskih *općina* u usporedbi s dalmatinskim *komunama*. Ako su, što nije upitno, srednjovjekovne dalmatinske komune svoje podrijetlo imale u antičkim gradovima, gdje tražiti podrijetlo vinodolskih općina? Neprekinuti urbanitet npr. Zadra, Trogira, pa i Splita i Dubrovnika, bio je čvrsta podloga na kojoj je izrasla *communitas* kao tada najbolji mogući oblik organizacije života i zaštite od vanjskih opasnosti. Vinodolski pak *gradovi*, kako ih VZ naziva, nikada nisu bili *civitates* – slavenska riječ grad odnosila se na svako *obzidano* naselje, bez obzira na njegovu veličinu, i nije govorila o stupnju društvene organizacije tog naselja.⁷⁵ Stoga pri uporabi tog izraza valja biti oprezan: i dalmatinski su i vinodolski gradovi obzidana naselja, ali vinodolski nikada nisu prerasli status utvrde i uspjeli izgraditi društvo poput dalmatinske gradske komune. Posljedica visoke samosvijesti stanovnika dalmatinskih gradova često je poistovjećivanje grada u fizičkom, urbanom smislu i grada kao društvene zajednice. To se u Vinodolu XIII. stoljeća nije dogodilo, jer VZ jasno razlikuje pojmove grad i općina.⁷⁶ Činjenica o postojanju devet gradova-općina u XIII. st. na relativno kratkom potezu između Grobnika i Ledenica upućuje na potragu za uzrocima nastanka tog na jadranskoj obali specifičnog tipa uređenja društvenog života. Prema našem mišljenju, odgovor treba potražiti u višestoljetnoj, pa i tisućljetnoj, graničnosti tog područja. To je obilježje uvjetovalo jedinu moguću organizaciju, a to je ona u kojoj, bez obzira na posebnosti određenih povijesnih razdoblja, vojne pretežu nad civilnim značajkama. Nađemo li u povijesnim izvorima potkrepu toj pretpostavci, put do odgovora na pitanje podrijetla i uloge kmetâ u vinodolskom društvu XIII. stoljeća bit će znatno olakšan.

Izražene je vojne značajke područje između Alpa i Kvarnerskog zaljeva počelo stjecati već u kasnoj antici. Nakon markomansko-kvadske provale, koja je snažno uzdrmajala Carstvo, u II. je stoljeću osnovana *Praetentura Italiae* kako bi se kvalitetnije osigurao

⁷⁴ O utjecaju feudalne vlasti na razvoj društva kvarnerskih općina u usporedbi sa srednjovjekovnim društvenim razvitkom dalmatinskih gradova vidi: isto, 164-165.

⁷⁵ 1. (danas) urbs, civitas, Stadt; 2. (u feudalno doba) castellum, arx, utvrđenje, Burg. Prvotno značenje riječi je *ograđeno mjesto*. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-III, Zagreb 1971.-73., s. v. grad (dalje: *Etimologijski rječnik*). Vinodolske su općine "po urbanom ustrojstvu bile *kastra*, naselja okupljena oko feudalnog kaštela". Raukar, *Vinodolski zakon*, 164.

⁷⁶ "... ako nij od volje kneza i od općine grada gdi jest" (čl. 16.), "onoga grada ki je ubijen, općini libre 2" (čl. 31.), "... i imaju biti općini grada gdi se ta tatba učini" (čl. 37.), "nijedno više općinsko ili navlašćno v gradu ili indi ne mozi biti od nijednih del ke bi pristojale k općini..." (čl. 57.). Dakle, sasvim se jasno razlikuju *grad* i *općina*, a s obzirom na to da je svaki grad VZ-a bio općina (istini za volju, ne možemo to tvrditi za gradove u Vinodolu koje ne spominje VZ, a znamo da su postojali kao utvrde [npr. Kotor, Beograd, Badanj, iz čega možemo pretpostaviti da su pojedine općine imale više utvrda; vidi o tome: L. Margetić, "Sopalske zemlje i sopaljšćina", *Jadranski zbornik*, XI, 1979.-1981., 255-264]), logična je i sintagma *općina grada*.

istočni ulaz u Italiju.⁷⁷ U IV. st. područje je dodatno utvrđeno sustavom *Claustra Alpium Iuliarum*,⁷⁸ ali ni to nije uspjelo zaustaviti napadače, osobito Istočne Gote koji ruše u V. st. Zapadnorimsko Carstvo. Značajno je da nova, istočnogotska država ne mijenja vojničko uređenje tog područja, ne samo zato što i inače nije dirala u upravni sustav osvojenih rimskih zemalja, već i zato što je pograničnost i dalje zahtijevala čvrstu kontrolu nad njim.⁷⁹ Znamo da mu je na čelu bio gotski *comes*, ali nam granice tog vojnoupravnog područja nisu poznate. U svakom je slučaju, radi učinkovitije obrane, ono bilo podijeljeno na manje cjeline od kojih sa sigurnošću znamo za krčko-cresku koju spominje suvremenik Kasiodor.⁸⁰ Mate Suić pretpostavlja kako je u tu jedinicu "bilo uključeno i susjedno kopno u Kvarneru, inače bi položaj komesa s Krka i Cresa bio apsurdan".⁸¹ Justinijanova rekonkvista u VI. st. također ne donosi bitnijih promjena. Nakon kratkotrajnoga gospodarskog oporavka, pa i uspona, Carstvo na istočnom Jadranu prelazi u višestoljetnu defenzivu. Langobardska, a potom i avarsko-slavenska seoba uzrokuju sužavanje teritorija pod bizantskim nadzorom na priobalni pojas, a zadržana se područja dodatno utvrđuju, prvenstveno radi zaštite plovnih putova.⁸² S izuzetkom već postojećih, iz antike preživjelih gradova (u kojima se značajno smanjio broj stanovnika), utvrde iz post-justinijanova doba su manje, u skladu s posvemašnjom ruralizacijom i odumiranjem gradova. Proces nastajanja guste mreže takvih utvrda uz jadransku obalu nazvan je kastrizacijom, s obzirom na to da ih izvori najčešće nazivaju *castra*. To su mjesta koja imaju prije svega vojno uređenje, budući da civilna uprava ne bi bila kadra djelotvorno braniti utvrdu od brojnih napadača u tim nemirnim vremenima. Nisu samo državni interesi potaknuli kastrizaciju; ona je prvenstveno rezultat novih okolnosti u kojima se zateklo stanovništvo koje se nije moglo osloniti isključivo na zaštitu državnog aparata. Stoga *castra* nisu štitila samo morske ili kopnene komunikacije već i svo stanovništvo na području

⁷⁷ O tome vidi: Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istri i Liburniji, II, Liburnija*, Pula: Arheološki muzej Istre, 2000., 38-39 i karta XI; Suić, *Granice Liburnije*, 281. Granice praetenture vidi npr. u Remo Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Rapallo e fascismo / rapalska meja in fašizem*, Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (et al.), 1999., 31.

⁷⁸ "Sjećanje na nekadašnji lanac utvrda preživjelo je u toponimima (Pri Konfinu, Prezid, Zid, Straža, Mirje...) i u predaji. (...) Arheološki nalazi potvrdili su dataciju gradskog zida pravokutnog tlocrta u Tarsatici u IV. st. S polazištem od gradske utvrde, bedem se penjao uz kanjon Rječine preko istaknutih vrhunaca pogodnih za straže prema sjeveru, preko Nadleškog Hriba, promijenivši u produžetku smjer prema zapadu, prema tvrđavama *Nauportus, Ad Pirum* i *Castra*, sve do položaja *Forum Iulii*." Starac, *Liburnija*, 39. Sustav je u izvorima nazivan i *vallum Alpium, Limes Italiae* i *clusurae Alpium*. Podrobnije o *Claustra Alpium Iuliarum* vidi u: Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*, 27-38.

⁷⁹ Podrobnije o vojnom ustroju i razlozima postojanja gotске "svojevrne vojne krajine" u: Julijan Medini, "Provincia Liburnia", *Diadora*, 9, 1980., 424-425.

⁸⁰ *Antička svjedočanstva o Istri*, 298-305; Suić, *Granice Liburnije*, 286.

⁸¹ Na ist. mj.

⁸² Vidi kartu s prikazom istočnojadranskog plovidbenog puta u VI. st. sa sustavom utvrda na obali u prilogu knjige Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.

koje im je gravitiralo. Funkcija im je dakle bila dvojaka: osim obrane državnog teritorija i prometnica od državnog značaja, te su utvrde svoje stanovnike, kao i one iz neposredne okolice, štatile od u to doba brojnih osvajača i pljačkaša. Kastrizacija je uzrokovana i dez-integracijom svjetovne i crkvene uprave, pa *castra* postaju višefunkcionalna središta područja kojima su dominirala.⁸³ Njihovu posadu su, osim svih za oružje sposobnih muškaraca, činile vojničke postrojbe "pokretnog tipa, sastavljene od domaćeg stanovništva i od barbarskih najamnika".⁸⁴ Bizant je u pograničnim krajevima poticao razvitak općina s vojničkim ili poluvojničkim ustrojem i nemamo razloga pretpostaviti da je na istočnojadranskoj obali bilo drugačije.⁸⁵ Na sjevernojadranskom području postojala je gusta mreža utvrda za zaštitu morskog puta koji je iz bizantskih Mletaka i luka na zapadnoistarskoj obali vodio za srednju Dalmaciju i dalje, sve do središta Carstva. No, bez obzira na prednost koju je Bizant pridavao pomorskim komunikacijama, i unutrašnjost je njegovih posjeda bila organizirana na sličan način, ne samo radi zaštite kopnenih putova i lokalnog stanovništva već i radi onemogućavanja pristupa obali i ugrožavanja luka.⁸⁶

Dolazak novoga, slavenskog stanovništva nije poremetio upravnu strukturu područja nad kojima je Bizant zadržao kontrolu. Vrijeme slavenskog doseljenja poklapa se s vladavinom cara Heraklija koji je u svojoj državi, zbog perzijskih napada, u najugroženijim, maloazijskim pokrajinama uveo tematski sustav, koji je idućih stoljeća bio uveden u svim rubnim bizantskim područjima.⁸⁷ Jedini temat na jadranskoj obali, temat Dalmacija, osnovan je tek u IX. st., ali to nikako ne znači da je takav tip vojne uprave do tada bio nepoznat. Počeci objedinjavanja vojne i civilne uprave u bizantskim posjedima na Jadranu sežu u razdoblje i prije Heraklija, kada je car Mauricije osnovao Ravenski egzarchat.⁸⁸ Znamo da je u VIII. st. Istri na čelu bio *magister militum*, što je nepobitan dokaz prevlasti vojnog nad civilnim uređenjem.⁸⁹ Arheološka istraživanja u Istri

⁸³ O dezintegraciji teritorija bivšega Rimskog Carstva na temelju usitnjavanja crkvenih upravnih jedinica tijekom VI. st. vidi: Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 100-101. O kaštelima kao administrativnim, vojnim i crkvenim središtima bez prava na status civitasa vidi: N. Klaić, "Knezovi Frankapani kao krčka vlastela", *Krčki zbornik*, 1, 1970., 153 (dalje: *Knezovi Frankapani*).

⁸⁴ Branko Marušić, "Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora", *Jadranski zbornik*, IX, 1973.-1975., 346 (dalje: *Neki problemi*).

⁸⁵ Vidi o tome u: Georgije Ostrogorski, *Vizantijska seoska opština*, Glas SAN CCL, knj. 10, Beograd: SAN, 1961.; N. Klaić, *Povijest Hrvata I*, 105-106.

⁸⁶ Usp. Marušić, *Neki problemi*, 343. Vidi i zemljovid s prikazom sustava utvrda u Istri u V. i VI. st. na str. 345.

⁸⁷ Temat je bio vojnoupravna jedinica pod zapovjedništvom stratega, u kojoj su na državnom zemljištu živjeli seljaci-vojnici, *stratioti*, koji su ga dobili na trajno uživanje uz uvjet vojne službe. Osnovan je po uzoru na kasnoantički sustav *limesa*, koji su branili seljaci-vojnici zvani *limitanei*. O tematskom uređenju vidi: Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb: Školska knjiga, 1995., 86-89; Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta: Beograd, 1969., 112-115.

⁸⁸ Prema Margetiću, Dalmacija je bila pod vojnom upravom već za Justinijana. Vidi L. Margetić, "Dalmacija u drugoj polovici VI. stoljeća i Justinijan", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 47, 3, 1997., 205-215.

pokazuju da su Slaveni vrlo rano bili uključeni u bizantsku vojničku teritorijalnu organizaciju.⁹⁰ Njihovo drevno općinsko (župsko) uređenje brzo se prilagodilo i sraslo s bizantskim, tim prije što su Slaveni za seobe neizbježno bili vojnički ustrojani.⁹¹ Postojanost višestoljetnog vojničkog upravnog sustava, bez obzira na promjene etničkog sastava stanovništva, uzrokovana je neprekinutim rubnim položajem bizantskih posjeda na Jadranu koji nije dopuštao odvajanje civilne od vojne vlasti.⁹² Čak i onda kada bi neki od tih krajeva pripali drugim državama, njihov se pogranični status nije mijenjao – jedina je razlika bila u tome što su otad bili na rubu neke druge države.⁹³ Posebno je sjeverno-jadranska obala dobila na vojnom značenju otkad su na njoj došle u izravni dodir dvije tada najjače europske sile, Bizant i Franačka. Zbog toga bizantska *castra* nastavljaju živjeti i u idućim stoljećima, a kraško je zemljište osobito pogodovalo takvu načinu organizacije života u ranomu srednjem vijeku, jer nije dopuštalo, zbog malih obradivih površina, nastajanje većih urbanih cjelina koje bi mogle dominirati određenim područjem.

I istočnokvarnerska je obala bila gusto umrežena takvom fortifikacijom. Zbog zemljopisne posebnosti kvarnerskog primorja koja, između Trsata i Senja, ne omogućuje kopnene komunikacije koje bi vodile okomito do mora, utvrde su građene radi zaštite antičkog puta koji je iz Trsata vodio za Senj (odakle se granao za Liku i Dalmaciju). Uočljiv je niz *castra* i *specula* na tom potezu, od kojih neka nisu preživjela srednji vijek, a neka su i danas naseljena. Sa sigurnošću možemo tvrditi da su tom nizu pripadali Trsat, Urinj, Gradac, Selce i Lopar.⁹⁴ Vinodolska dolina ne stoji na toj uzmorskoj prometnici pa stoga može zbunjivati postojanje kaštela VZ-a koji se u nizu protežu od njezina ulaza (Bakar, Hreljin) do izlaza (Novi, Ledenice). Već sama činjenica kako se nalaze u određenom odnosu, tj. u očitom nizu (Bakar – Hreljin – Drivenik – Grižane – Bribir – Novi – Ledenice), navodi nas na pitanje nije li put koji vodi kroz Vinodol (a danas je lokalnog znače-

⁸⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata I*, 100. Opširnije L. Margetić, "O nekim pitanjima Rižanskog placita", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 43, 4, 1993., 407-438, gdje donosi i tekst Rižanskog sabora.

⁹⁰ Branko Marušić, *Istra u ranom srednjem vijeku*, Pula: Arheološki muzej Istre, 1960., 14-21.

⁹¹ Usp. Darinko Munić, *Kastav u srednjem vijeku*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1998., 18., također N. Klaić, *Knezovi Frankapani*, 153.

⁹² Na iznimno važan proces nestanka kasnorimskih općina s kurijama i odvojenom civilnom i vojnom vlašću te nastanka tipičnih "graničarskih" općina, a na temelju podataka Rižanskog sabora i drugih izvora nastalih u vrijeme zadnjeg razdoblja bizantske vlasti u Istri upozorava Lujo Margetić u članku "Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 7, 1975., 40-42 (dalje: *Creske općine*). Slično i N. Klaić, *Povijest Hrvata I*, 104.

⁹³ L. Margetić, "Neka pitanja razvitka srednjovjekovnih liburnijskih općina", u: isti, *Istra i Kvarner*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1996., 323.

⁹⁴ O značaju tih utvrda u kasnoj antici vidi detaljnije u: Željka Cetinić, *Stranče-Gorica starohrvatsko groblje*, katalog izložbe, Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, 1998., 15. O Selcu vidi Radmila Matejčić, "Zaštitna iskapanja rimske arhitekture u Selcima", *Jadranski zbornik*, V, 1962., 152-158. Ravenski Anonim spominje Ad Turres i *Rapariju*, za koju Margetić pretpostavlja da je *Varvaria*, tj. Bribir. Margetić, *Vinodolski zakon*, 65.

nja) u prošlosti bio vrijedan izgradnje sustava utvrda. *Tabula Peutingeriana* (iz druge pol. IV. ili s početka V. st.)⁹⁵ daje nam potvrđan odgovor: premda su na njoj prometnice prikazane stilizirano, uočljivo je da od Trsata do Senja vode *dva* puta, gotovo sukladna i na maloj međusobnoj udaljenosti, jedan uz more, a drugi kroz neposredno zaleđe.⁹⁶ Nije nam teško pobliže ih odrediti. Ako i nismo sigurni da je dvostrukost putova započinjala već od Trsata (utvrda Urinj jamči nam postojanje priobalnog pravca, iako je onaj kroz unutrašnjost, preko Drage i Sv. Kuzma do Bakra, svakako kraći), to možemo biti sigurni za prostor između Bakarskog zaljeva i Novog Vinodolskog.⁹⁷ Vinodolski je pravac značajno kraći i u mirnijim je vremenima zacijelo bio bolji izbor od onog uz obalu. Na nekoliko su mjesta, koristeći prirodne usjeko, dvije prometnice bile povezane, ali su ti prečaci vjerojatno bili od mjesnog značenja. Jedan je od njih i onaj koji se u središnjem Vinodolu odvaja od njegove 'magistrale' i vodi do mora, danas do Crikvenice, a u antici i ranomu srednjem vijeku do utvrde Ad Turres. Istraženi ostaci utvrde Badanj koja ga je osiguravala svjedoče neupitnost postojanja *sustava castra* na svim dijelovima te prometne mreže.⁹⁸

Vinodolskim je, dakle, gradovima podrijetlo u rimskim/gotskim/bizantskim utvrdama koje su osiguravale važan prometni pravac. Odlaskom Bizanta iz tog područja (ne treba zaboraviti da se još dugo zadržao u neposrednoj blizini, na kvarnerskim otocima), važnost jedine kopnene komunikacije između furlansko-julijskog prostora i Dalmacije nije mogla biti umanjena. Naprotiv, njezina je važnost samo porasla, jer je i susjedna Istra ostala u bizantskim rukama. Vinodol je tada čuvao jedan od ulaza u područje sklavinija koje su u VIII. st. nastajale na teritoriju nekadašnjeg Ilirika. Langobardski ulazak u Istru (751.) dodatno je pojačao napetosti koje zasigurno nisu rezultirale dokinućem vojnog uređenja u tom kraju. Budući da su u svojim pograničnim područjima (posebno prema Bizantu) Langobardi ustrojili *arimanije*, teritorijalne jedinice vrlo slične bizantskom obrambenom sustavu, ne bi nas trebala iznenaditi njihova pojava i u Istri.⁹⁹ Premda nema izravnih

⁹⁵ Luciano Bosio, "La Dalmazia nella descrizione della Tabula Peutingeriana", *Antichità altoadriatiche*, XXVI, vol. I, 1985., 43.; *Antička svjedočanstva o Istri*, 314-316.

⁹⁶ Vidi kartu npr. u: Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji*, I, *Istrija*, Pula: Arheološki muzej Istre, 1999., 6.

⁹⁷ "Troviamo infatti, dopo *Tarsatica* e *Senia*, unite fra loro da due percorsi, uno costiero e l'altro interno, la via che da quest'ultima località portava al centro fortificato di *Burnum* e quindi a *Salona*." Bosio, *La Dalmazia nella descrizione della Tabula Peutingeriana*, 55-56. Na *Tabula Peutingeriana* uočavamo "tra queste due città (*Tarsatica* i *Senia*, M. L.) una via piegata verso *Turres* e un'altra superiore diretta, come è anche oggidi: l'una al mare per Crikvenice e Novi, l'altra nell'interno da Dol per Grizane e Bribir." Kobler, *Memorie*, I, 18.

⁹⁸ Radmila Matejčić, "Gradina Badanj kod Crikvenice", *Jadranski zbornik*, X, 1976.-1978., 258. Sve upućuje kako su vinodolski gradovi imali svoje luke na obali (dakle, na obalnoj cesti), pa je teško pretpostaviti da je bilo tko mogao kontrolirati obalu bez ovladavanja Vinodolom.

⁹⁹ U Italiji su Langobardi "pristupili stvaranju arimanija, tih naseobina seljaka-vojnika sa specifičnim pravima na zemlju i posebnim obvezama u prvom redu na samoobranu". Margetić, *Creske općine*, 60. "Uopće, langobardski arimani nalaze se smješteni oko kaštela duž granice langobardskog kraljevstva, a njihova je

dokaza da je za kratkotrajne langobardske uprave Istrom uveden sustav arimanija, u ispravi iz 1017. nalazimo *arimane* kraj Poreča kao podložnike tamošnjeg biskupa.¹⁰⁰ Prihvatimo li Margetićevo mišljenje da *permani*, kneževi službenici koje spominje VZ (kao i kasniji izvori sa sjevernokvarnerskog područja, sve do XVIII. st.), imaju podrijetlo u arimanima,¹⁰¹ složiti ćemo se da je arimanski sustav mogao postojati u langobardskoj Istri, s tim da je naziv ariman za vojnika-seljaka nadživio matičnu državu i, s obzirom na to da se u izvornom obliku zadržao do XI. st., a u izmijenjenom i dulje, vjerojatno bio u uporabi i za franačke uprave.¹⁰² Postojanje permana na vinodolskom području, koje nikada nije bilo dijelom države Langobarda, samo je još jedan od brojnih dokaza snažnog langobardskog utjecaja na ranosrednjovjekovnu Hrvatsku.¹⁰³

Već osamdesetih godina VIII. st. Istru zauzima Franačka – nova, ambiciozna velesila čije su namjere za daljnjim prodorom prema jugoistoku bile očite. Povijesna vrela, nažalost, šute o događajima u Vinodolu i užoj okolici tog doba. Osim već spomenute vijesti o pogibiji markgrofa Erika kraj Trsata, koja bi imala značiti kako tada (799.) Franci još nisu ovladali krajevima istočno od Rječine, znamo da je već dvadesetak godina kasnije gačanski knez Borna priznao franačko vrhovništvo i nosio naslov kneza Dalmacije i Liburnije, budući da je nakon franačkog uništenja Avarskog Kaganata Hrvatska postala utjecajnim područjem te nove velesile.¹⁰⁴ Nakon franačko-bizantske nagodbe u

specifična dužnost obrana kaštela i područja na kojem su smješteni, pa su u tom smislu slični rimskim limitaneima i militariziranim seljacima bizantskih »stratia« i slovenskim kosezima – Edlingen.” *Isti, Iz vinodolske prošlosti*, 73-74.

¹⁰⁰ U Svetom Spasu kod Poreča arimani su obvezni na manja podavanja od ostalih biskupovih podanika (*habitantes*). ”Porečki arimani su (...) vojnici-pratioci feudalnog gospodara koji su plaćeni dodijeljenom zemljom od koje žive. Svoje obveze podavanja feudalnom gospodaru izvršavaju porečki arimani paušalno, tj. bez obzira na visinu godišnjeg uroda.” *Isto*, 71. (isprava u: Pietro Kandler, *Codice diplomatico istriano*, a. 1017).

¹⁰¹ ”Permani frankapanskih (i zrinskih) primorskih posjeda”, *Iz vinodolske prošlosti*, 55-79.

¹⁰² L. Margetić u novijim radovima tvrdi kako Langobardi, izuzev vrlo kratkog razdoblja (771.-773.), nisu vladali Istrom, već je ona do pada pod franačku vlast priznavala bizantsko vrhovništvo uz vrlo visoku samoupravu. Vidi njegove radove ”Istra 751-791.”, *Croatia christiana periodica*, 30, god. XVI, 1992., 1-10 i ”Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke”, *Acta Histriae*, II, Koper 1994., 5-14. U tom bi slučaju langobardsko podrijetlo riječi *perman* bilo manje vjerojatno, no ne i nemoguće, budući da u istarskim i kvarnerskim govorima i danas postoje riječi koje potječu iz langobardskog jezika (*Enciklopedija Jugoslavije*, 5, 1962., s. v. Langobardi).

¹⁰³ Iako se drži da su franački svećenici odigrali važnu ulogu u pokrštenju Hrvata, ne valja zaboraviti da su prvi hrvatski knezovi koji su priznavali franačku vlast već bili kršćani. Ta činjenica upućuje na moguće djelovanje langobardskih misionara, a ne treba ni olako proglašavati Francima sve ljude germanskog imena koji se u IX. st. pojavljuju u Hrvatskoj. U svakom je slučaju langobardski kulturni utjecaj nazočan i u razdoblju nakon propasti njihove države (Margetić, *Vinodolski zakon*, 80), a potvrđen je i utjecaj južnotalijanskih Langobarda (o tome vidi: Neven Budak, ”Was the cult of Saint Bartholomew a royal option in early medieval Croatia?”, ...*The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways...*, Festschrift in Honor of János M. Bak, edited by Balázs Nagy and Marcell Sebök, Budapest: Central European University Press, 1999., 241-249).

Aachenu (812.), po kojoj je Carigrad priznao pravo Francima na kopno, potreba za čvrstom (dakle, vojnom) kontrolom Vinodola nije mogla biti manja, jer je s lakoćom mogao biti ugrožavan s Krka ili s bilo kojega bizantskog uporišta na Jadranu.¹⁰⁵ No, tijekom osamostaljivanja mlade hrvatske kneževine od Franačke, graničnost predjela između istočne Istre i Senja dodatno dobiva na važnosti. Idućih će stoljeća biti državnom granicom (uz pomak s hrpta Učke na Rječinu, vjerojatno u XII. st.)¹⁰⁶ s njemačkim zemljama, pa se na tom potezu krenulo u obnovu starih, kao i izgradnju novih kaštela.¹⁰⁷ Doduše, pisanih vijesti o toj granici za IX. st. nemamo, ali u X. st. imamo pouzdan podatak o njezini smještanju "do međa istarskih, to jest do grada Labina".¹⁰⁸ S gubitkom istarske Liburnije granica se dodatno približila zemljopisnom Vinodolu, a na 'prvu crtu' izbijaju Grobnik i Trsat. Njihovo ubrajanje u 'vinodolske općine' 1288., iako im u zemljopisnom Vinodolu nije mjesto (kao ni Bakru i Hreljinu, premda se nalaze u njegovoj neposrednoj blizini), ne može imati drugog objašnjenja osim kako je to bio 'politički' naziv područja između Rječine i Ledenica. Taj 'Vinodol u širem smislu' možda je kao upravno-administrativni pojam postojao i prije hrvatskog gubitka Meranije, kako se tada još nazivalo područje između Brseča i Rječine, budući da BP spominje osobu (ili dvije) koja je kraljev poslanik u Vinodolu.¹⁰⁹ Sasvim je logično da te utvrde na samoj granici nisu mogle biti samostalne već su morale biti uključene u sustav, u ovom slučaju sa središtem u Vinodolu kao mjestu najsnažnije koncentracije vojnih objekata.¹¹⁰ U istom se, XII. stoljeću, u povijesnim

¹⁰⁴ "Hrvatski je knez podvrgnut neposredno furlanskome markgrofu, a taj je bio pod vrhovnom vlašću onoga člana karolinške dinastije koji je držao italsko kraljevstvo. O dužnosti kneza i Hrvata prema Francima nije za Bornina vremena ništa poznato. Vjerojatno se ona sastojala u davanju vojničke pomoći i u nekom određenom danku." N. Klaić, *Povijest Hrvata I*, 206.

¹⁰⁵ Prisjetimo se samo bizantskog upletanja u protufranački ustanak Ljudevita Posavskog, kada tom knezu Bizant preko gradeškog patrijarha Fortunata šalje zidare da mu pomognu u utvrđivanju kaštela. Rački, *Documenta*, 325.

¹⁰⁶ Vidi Margetičeve radove "Rijeka i područje istočno od Učke (»Meranija«) u XI. i XII. stoljeću" (u: *RVI*) i "Kada je Hrvatskoj oteta Brseština" (*Liburnijske teme*, 8, 1994., 31-38), u kojima on taj događaj smješta u 1116. godinu.

¹⁰⁷ Kašteli uz istočnoistarsku obalu ne potječu iz kasne antike, već upravo iz XI.-XIII. stoljeća (izuzevši Kastva, koji je bio uključen u kasnoantički limes). "Iz povijesnog prikaza proizlazi da su primarni nukleusi, utvrđeni kašteli medijevalnih urbanih aglomeracija liburnijske obale (Brseča, Mošćenica, Lovrana i Veprinca, M. L.), nastali između 11. i 13. st. o čemu govore povijesni dokumenti, a pouzdano svjedoči njihova romanička supstrukcija." Olga Magaš, "Prilog verifikaciji urbanog identiteta liburnijskih medijevalnih aglomeracija", *Pomorski zbornik*, 29, 1991., 284. Jedan od preduvjeta i nužnih činitelja odabira njihove mikrolokacije je "povoljan strateški položaj i mogućnost međusobne vizualne komunikacije kao imperativ stvaranja, ne pojedinačnih utvrda, već obrambenog sistema Kvarnerskog zaljeva". Na ist. mj. Prije X. st. u izvorima nalazimo (između Plomina i Trsata) samo Lovran, koji u VI. st. spominje Ravenski Anonim.

¹⁰⁸ Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, 83.

¹⁰⁹ Nada Klaić smatra Vinodol posebnom cjelinom hrvatske države već za Tomislava, ako je suditi prema zemljovidu u *Povijest Hrvata I*, prilog IV, na kojem se Hrvatska sastoji od Kraljevske Hrvatske, Banske Hrvatske, Slavonije i Vinodola ('u širem smislu', jer zauzima prostor između Raše, Kupe i Senja), premda u tekstu knjige nema o tome riječi.

izvorima javlja vinodolska župa kao krajnji sjeverozapadni dio Splitske nadbiskupije. S obzirom na to da je za očekivanje kako su se tada zapadne kopnene granice te nadbiskupije poklapale s političkim granicama, držimo da se područje spomenute župe poklopalo s protezanjem vojno-upravne jedinice 'šireg Vinodola'.¹¹¹ Pograničnu značajku Vinodola ističe i *Ljetopis popa Dukljanina* iz istog stoljeća.¹¹²

Dva izvora iz tog vremena također su nezaobilazna u raspravi o opsegu administrativne jedinice za koju držimo da je morala postojati na krajnjem sjeverozapadu Hrvatske u XII. stoljeću. Jedan je već spomenuta Bašćanska ploča, na kojoj je drugi dio teksta (koji govori o obnovi crkve za opata Dobrovita) datiran "u dane kneza Kosmata, koji je vladao svom Krajinom".¹¹³ Naziv područja pod Kosmatovom upravom dovoljno govori o svom položaju,¹¹⁴ a na prijelazu se iz osamdesetih u devedesete godine XI. st., kad je vjerojatno građena jurandvorska crkva,¹¹⁵ ono moralo protezati od Brseča (jer je istočna Istra vjerojatno još uvijek pripadala hrvatskoj državi) do Senja, uključujući od otokâ barem Krk, a najvjerojatnije i Cres-Lošinj i Rab.¹¹⁶ Drugi je izvor rapska *Legenda o sv. Kristoforu*, zapisana 1308., koja u svom trećem dijelu pripovijeda o napadu na Rab poduzetom 1116. od strane Sergija, kneza u službi ugarsko-hrvatskog kralja.¹¹⁷ Nakon što su Mlečani us-

¹¹⁰ Ako je tom području središte bilo u Vinodolu (Bribir), ne bi bilo ništa neobično da je čitava upravna jedinica po svom središtu dobila naziv, na što upućuje i naziv *parochije*, koja je sigurno obuhvaćala područje šire od te doline.

¹¹¹ Vjerojatne granice vinodolske župe u XII. st. vidi na zemljovidima na str. 47, 49 i 50 u: Bogović, *Pomicanje sjedišta*. Opis sjeverozapadnih granica Vinodola nalazimo i u ispravi Bele IV. iz 1260. (CD, V, 179-180); premda se radi o krivotvorini, podaci su vjerojatno pouzdani. Vidi: V. Klaić, *Krčki knezovi Frankapani*, 306, bilj. 61.

¹¹² "Fuerunt autem regni eius fines de Valdevino usque ad Poloniam", "a loco Dalmae, ubi rex tunc manebat et synodus tunc facta est, usque ad Valdevino vocavit Croatiam Alban". *LjPD*, 43, 54.

¹¹³ "Azъ ora[t]ь Dbrovitъ zьdahъ cpekъvъ siju (...) vъ dni kъneza Kosъmъta obladajucago vъsu Kъrainu". Fučić, *Glagoljski natpisi*, 57.

¹¹⁴ *Krajina* označava granično (rubno) područje i čest je toponim na području hrvatskog, ali i nekih drugih slavenskih jezika. Vidi: Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. kraj. Krajinom se naziva u XII. st. i kopneni dio Hvarske biskupije ("Pharensis episcopus habeat sedem suam in Phar et habeat has parochias: Phar, Braciam et Lissam, Corceram, Lastam et Mulcer et totam Crainam.", CD, II, 193), a područje između Cetine i Neretve Krajinom (Craina) naziva i Toma Arhidakon (Rački, *Documenta*, 200). Možda je i na Kvarneru Krajinom nazivan kopneni dio Krčke biskupije, a koji je bio dio veće političke cjeline (no zašto bi se na Krku dokument o izgradnji crkve datirao knezom koji tamo nije vladao?). Margetić smatra da riječ *krajina* na BP-u znači "neobrađeno zemljište", potkrepljujući to splitskom odredbom o zakupu općinskih prihoda na Šolti iz 1341., u kojoj ona ima značenje "zemljišta, koje se nalazi bilo u neposrednoj blizini bilo nešto udaljenije od obrađivanih zemljišta" te da se, "dakako, i na drugim otocima i obalnim područjima" rabila u tom smislu. Margetić, *Bašćanska ploča*, 33-35. Možemo li takvo značenje te riječi proširiti na Krk, ako znamo da je u tom istom Splitu zapisano da su Hvarani Krajinom nazivali kopneni dio svoje biskupije (a ne neobrađene površine na Hvaru)?

¹¹⁵ Margetić smatra da "gradnju te crkve treba locirati u vrijeme od 1088. do 1091. god., tj. u vrijeme Stjepana II." Margetić, *Bašćanska ploča*, 42.

¹¹⁶ Potvrda pripadnosti Krka hrvatskoj državi sama je Bašćanska ploča, a u Osorskom evanđelistaru (najvjerojatnije s početka sedamdesetih godina XI. st.) zabilježene su pohvale bizantskom caru i "našem kralju", koji može biti jedino hrvatski. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 50-53.

¹¹⁷ O datiranju tog događaja u našoj historiografiji vidi: Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, 26, bilj. 55.

pjeli zavladatai tim otokom (1115.), izbio je ugarsko-mletački rat na Kvarneru (1115.-1117.),¹¹⁸ za kojega je knez Sergije opustošio Rab, ali je na koncu ipak bio poražen. Izvor navodi kako se Sergije u napad zaputio s Krka, te da su "pod njegovom pak upravom stajali (...) tada i drugi otoci, a i mnogo Hrvata (*ac magna Sclavorum pars*) pokoravalo se naredbama toga kneza". Rabljani i Mlečani zarobili su puno njegovih vojnika, a "to čuvši stanovnici obližnjih gradova, bilo to Krčani, koji su sačinjavali većinu utamničenika na Rabu, jer se spomenuta vojska bila uputila s Krka, bilo Osorani, Cresani, a također i Senjani" uputiše poslanike radi otpusta zarobljenika.¹¹⁹ Imamo, dakle, nedugo nakon Kosmata, ponovno jednog kneza (*comes*) koji u kraljevo ime upravlja tim otocima (izuzevši netom izgubljenog Raba) i kopnom, s tim da je upitna samo njegova kontrola nad istočnom Istrom (koja je najvjerojatnije upravo za tog rata oteta Hrvatskoj). Kralj je, dakle, reagirao na mletačko preuzimanje Raba te zadužio svog čovjeka na tom području da pokuša uspostaviti prijašnje stanje. Bez obzira na to što izvor izričito ne imenuje upravnu jedinicu kojoj je Sergije na čelu, može se raditi samo o Krajini Bašćanske ploče. U doba spomenutog rata, u kojem je ugarsko-hrvatska država bila izložena mletačkim napadima s mora i njemačkim s kopna (iz Istre), vojna je važnost Krajine mogla samo porasti i njezina je uprava svakako morala biti u rukama čovjeka od kraljeva povjerenja (*Ungariae regis comes nomine Sergius*).

Oskudne i prilično nejasne podatke o postojanju područja pod nazivom *Dalmatinska marka* u doba Zvonimira daje nam *Bečka ilustrirana kronika*. Pisac tvrdi kako se "kralj Dalmacije" Zvonimir obratio za pomoć svojim rođacima, ugarskim vladarima, jer su mu "Karantanci" zauzeli "Dalmatinsku marku", našto su se oni odazvali i vojnim mu pohodom povratili izgubljeni teritorij.¹²⁰ Izvor nam ne pruža nikakve potankosti o kojemu se točno području radi, a budući da je to jedini spomen upravne cjeline pod tim imenom, ne možemo biti sigurni kako je riječ o kvarnerskom području i pribrojiti ga prethodno izloženim dokazima postojanja vojno-upravne administrativne jedinice između Istre i Senja. Ipak, neke nas činjenice upozoravaju na tu mogućnost. Prije svega, 'Karantanci' su mogli napasti isključivo kvarnersko područje, budući da je ono jedini dalmatinski dio

¹¹⁸ Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 65-66; Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, 26-27.

¹¹⁹ Barada, *Vlasteoski feudalizam*, 14 (Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I, Zagreb 1914., 624-625); Ferdo Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*, Prvi dio (1102-1205), Od Kolomana do Ladislava III, Zagreb: HAZU, 1944., 33-34 (dalje: *Poviest Hrvata*).

¹²⁰ "Misit itaque rex Zolomerus Dalmacie, qui sororius Geyse erat, nuncios ad regem Salomonem et ducem Geysam, et rogavit eos, ut propria persona eorum contra adversarios suos, scilicet Carantanos ipsum adiuvarent, qui tunc marchiam Dalmacie occupaverant. Rex igitur et dux collecto exercitu iverunt in Dalmatiam, et ablatam sibi restituerunt integre." Rački, *Documenta*, 474 (ispravci čitanja prema Šišić, *Poviest Hrvata*, 527). U mađarskoj historiografiji postoji mišljenje kako mjesto Carantanos treba stajati Contarenum, tj. da se tu radi o ratu s mletačkim duždem Dominikom Kontarenom. *Diplomata Hungariae antiquissima*, volumen I, Ab anno 1000 usque ad annum 1131, edendo operi praefuit Georgius Györffy, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992., 170-171.

hrvatske države s kojim graniče. Čak i ako uzmemo u obzir mogućnost kako se pisac zabunio (ili "zabunio") nazivajući Zvonimira kraljem (što i tvrde neki povjesničari, smještajući opisane događaje u doba njegova banovanja),¹²¹ sigurno se ne radi o njemačkom napadu na srednjovjekovnu Slavoniju, jer je gotovo nemoguće da bi ju ugarski kroničar zamijenio za Dalmaciju. Sam izraz *marka* u nazivu zemlje koju su Nijemci zauzeli potvrđuje kako se radi o području uz granicu, a držimo da nećemo pretjerati ako ga značenjski poistovjetimo s hrvatskom riječju *krajina*.¹²² Zvonimiru je bio, dakle, otet rubni dio njegova područja. Pisac ga je nazvao Dalmatinskom markom, odnosno pograničnim dijelom Dalmacije, najvjerojatnije ne nalazeći, a možda i ne tražeći, točnijeg imena (nije slučajno kako se ni u jednom drugom izvoru ona ne spominje, stoga se očito radi o kroničarevoj konstrukciji uzrokovanoj fizičkom i vremenskom udaljenošću od mjesta o kojima pripovijeda,¹²³ ili možda čak o prijevodu hrvatskog naziva¹²⁴). Premda svjesni nepouzdanosti podataka koje nudi *Bečka ilustrirana kronika*, mišljenja smo kako ih nemamo pravo zaobići pri proučavanju povijesti kvarnerskog područja. Vrlo je teško ustanoviti zdravu jezgru ove vijesti, kao i odnosi li se na područje istočno i/ili zapadno od Rječine.¹²⁵ Kako bilo, postoji izvor koji spominje *marku*, granično područje Dalmacije.

Nazočnost službe permana na području između Rječine i Ledenica, kao i na Krku, također upućuje na postojanje upravne cjeline na kopnu te, barem u doba kad su hr-

¹²¹ N. Klaić je mišljenja kako je kroničar "možda ... zaista pogriješio kad je Zvonimiru dao naslov rex" ("Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike?", *Zgodovinski časopis*, XIX-XX, 1965.-66., 138.) kasnije izmijenila tumačenjem kako je Zvonimir (već) nakon ugarske intervencije postao kraljem ("Pobjeda reformnog Rima na Jadranu za pape Grgura VII (1073-1085. god.), *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XXVIII, 1986., 156-162.), dok je, prema Margetiću, pisac hotimice Zvonimira "promaknuo" u kralja, želeći tako uveličati djelo ugarskih vladara, u skladu s potrebama političkog trenutka u kojem je pisao ("Pozadina prvoga ugarskog napada na Rab (1071)", *Historijski zbornik*, XL (1), 1987., 88), budući da "pomoć ugarskih vladara Zvonimiru dobiva svoj puni moralni i pravni temelj tek ako su ugarski vladari pomogli zakonitom kralju, a ne tek pretendentu na prijestolje" (RVI, 45).

¹²² Vidi: Skok, *Etimološki rječnik*, s. v. marka; Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990., s. v. marka;³ Gustav Šamšalović, *Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1984., s. v. Mark; *Lexicon latinitatis mediæ ævi Iugoslaviae*, Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, 1973.-78., s. v. marcha.²

¹²³ Izvor je nastao u XIV. st., kada je, nakon Zadarskog mira, postojala "politička potreba da se situacija nakon 1358. godine prikaže kao vraćanje legitimnog stanja koje je u Dalmaciji »oduvijek« postojalo". Margetić, RVI, 44. Pisac Bašćanske ploče nema razloga Krajinu nazivati hrvatskom (ili dalmatinskom), ali je ugarski kroničar na to, radi jasnoće, primoran.

¹²⁴ Kada je Toma Arhiđakon pisao o neretvanskoj Krajini, nije našao za potrebno prevesti taj toponim na latinski (kojim je pisao), budući da su u njegovu Splitu svi znali o čemu je riječ.

¹²⁵ O datiranju tih događaja naši se povjesničari razilaze u mišljenju. Vidi Margetić, *Pozadina prvoga ugarskog napada*. O njemačkom ugrožavanju tog područja svjedoči i pismo kojim se papa Grgur VII. 1079. obraća stanovitom Vecelinu (*Wezelino nobili militi*) i oštro ga kori što pokušava "napasti onoga kojega je apostolska vlast postavila za kralja u Dalmaciji", dakle, Zvonimira. Rački, *Documenta*, 124; N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb: Školska knjiga, 1972., 69-70. Ulriku I. N. Klaić pripisuje i autorstvo naziva 'marka' za svoje novoosvojeno područje, ali drži kako "nema sumnje da se markom nije nazivala zato, jer je bila pogranični dio nekadašnje Dalmacije – kako to pretpostavlja Grafenauer – već zato što je Ulrik tako

vatski vladari vladali i otocima, i jedinstvo kopna i otoka.¹²⁶ Znakovito je da se taj naziv ne javlja izvan rečenog područja.

Prihvatimo li iznesene činjenice koje svjedoče o neprekidnosti pograničnog statusa krajeva između Brseča i Senja (od kasne antike do XIII. stoljeća, kada nastaje VZ), moramo kao posljedicu toga prihvatiti i poseban razvoj društvenih odnosa. Upravo u toj logičnoj 'posljedici' valja potražiti razlog izdvojenosti vinodolskog društva u odnosu prema klasičnoj slici o feudalnoj Hrvatskoj, kao i u odnosu prema dalmatinskom komunalnom društvu. O posebnosti društvenog ustroja na istočnoistarsko-kvarnerskom području najpouzdanije svjedoče pravni izvori, među kojima je upravo VZ najstariji. Ti su izvori brojni, a radi se o "statutima" relativno malih mjesta, u prosjeku značajno manjih od dalmatinskih komuna. Mošćenički (1501-1637.), Veprinački (1507.), Kastavski (1400.), Krčki (ili Vrbanski, 1388.), Senjski (1388.) i Trsatski (1640.) statuti i "zakoni"¹²⁷ svjedoče kako se radi o jedinstvenom pravnom području, što je historiografija već zamijetila.¹²⁸ Premda te dokumente razdvajaju desetljeća, pa i stoljeća, jedinstveno je mišljenje kako su na ozemlju njihova nastajanja morali postojati zajednički preduvjeti koji su oblikovali takve odnose. Uz pravne, važno je zamijetiti kako i kulturne značajke čine posebnim taj najzapadniji dio hrvatskoga etničkog tijela. Ne može biti slučajno što se područje najgušćeg i najdugotrajnijeg rasprostiranja glagoljice gotovo u potpunosti poklapa s pretpostavljenim granicama Kosmatove Krajine.¹²⁹ Jednom čvrsto ukorijenjeno, osobito u benediktinskim samostanima, glagoljaštvo je bilo prihvaćeno kao stvarnost kvarnerskih biskupija pa je konačno i od pape Inocenta IV. odobreno u XIII. stoljeću.¹³⁰ Za našu je

nazvao *novu marku* (istaknula N. K.), novu jedinicu koja je graničila ili tačnije, koja je bila predstraža svima drugim njegovim markama." Ista, "Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću", *Slovo*, 15-16, 1965., 275 (dalje: *Historijska podloga*). O dolasku njemačke feudalne obitelji Weimar-Orlamünde u Istru vidi: Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber / Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995., 345.

¹²⁶ Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, 59-60, 75.

¹²⁷ "Još godine 1387. spominju se u jednoj ispravi statuti grada Karlobaga, dok se u drugim ispravama spominju zakoni grada Bakra, zakoni grada Bribira, u Crikvenici se spominju »Zakoni kotorski« od godine 1284. i t. d." Zlatko Herkov, *Statut grada Rijeke iz godine 1530.*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948., 46. Ponovno napominjemo kako riječ "zakon" nipošto ne treba shvatiti u njezinu suvremenu značenju, jer je ona u srednjem vijeku označavala pravni običaj, bez obzira na to je li ili nije zapisan. Vidi o tome u: L. Margetić, "Hrvatski pravni običaji", *Arhivski vjesnik*, 37, 1994., 148-149.

¹²⁸ Lujo Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo – stvarna prava*, Zagreb-Rijeka-Čakovec: Pravni fakultet u Zagrebu / Pravni fakultet u Rijeci / Zrinski, Čakovec, 1983., 57-71; Marko Kostrenčić, "Statuti istarskih gradova i otoka", *Istra i Istrani*, s. loco: s. anno, 51; Nada Klaić, "Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi", *Zgodovinski časopis*, XII-XIII, 1958.-59., 249; Ista, *Knezovi Frankapani*, 152.

¹²⁹ Izuzetak čine sjeverna i središnja Istra u kojima je također glagoljaška tradicija bila jaka, ali one sve do XX. st. nisu bile obuhvaćene političkim granicama Hrvatske. Uostalom, valja vjerovati kako se glagoljaštvo u Istru proširilo s kvarnerskog područja, jer zapadno od Učke nemamo glagoljskih spomenika prije XII. stoljeća. "Najstariji areal glagoljske epigrafike nalazi se u XI stoljeću u Kvarnerskom bazenu, a zatim od XII stoljeća i u srednjoj i sjeveroistočnoj Istri." Fučić, *Glagoljski natpisi*, 2.

raspravu važno istaknuti kako je to još jedna od posebnosti tog područja, te kako su je uzrokovali prije svega politički činitelji.¹³¹ Razvoj glagoljske pismenosti neraskidivo je vezan uz slavensko bogoslužje, a ono se moglo neometano obavljati ponajprije u onom dijelu bizantske Dalmacije u kojemu je bila najgušća koncentracija slavenskog stanovništva. Odatle se, nakon političkog ujedinjavanja (ako ne i prije) s obližnjim kopnom u XI. st., proširila na vinodolsko područje koje je i u crkvenom pogledu činilo cjelinu s Krkom. Naime, Toma Arhiđakon tvrdi kako je Krčkoj biskupiji pripadala većina župa koje (u Tomino doba) pripadaju Senjskoj biskupiji.¹³² Ta je biskupija osnovana sredinom XII. st. i znamo da su joj 1185. pripadale senjska, vinodolska, gacka i buška župa.¹³³ Stoga vjerojatno nećemo pogriješiti pripišemo li makar senjskoj i vinodolskoj raniju podložnost krčkom biskupu.¹³⁴ Njihovu snažnu kulturnu povezanost s Krkom posvjedočuje slavensko bogoslužje jer upravo senjski biskup traži od Inocenta IV. dopuštenje uporabe glagoljice, a teško je povjerovati kako je najstariji pravni spomenik na hrvatskom jeziku, pisan glagoljičkim pismom, mogao nastati u župi u kojoj svećenstvo nije bilo glagoljaško.¹³⁵

¹³⁰ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1976., 401-402 (dalje: *Povijest Hrvata II*).

¹³¹ Nada Klaić uzrok tome vidi u događajima koje je u svojoj kronici opisao splitski arhiđakon Toma u XIII. st., a odnose se na raskolničkog biskupa Cededu iz XI. stoljeća. Taj je svećenik otkazao poslušnost splitskom nadbiskupu i papi (Aleksandru II., 1061-73.), te (prema N. Klaić) pristao uz protupapu (Honorija II., 1061-71.) i, protjeravši krčkog biskupa, zauzeo njegovo mjesto. Unatoč prijetnjama i višekratnim izopćenjima, mirno je vladao do svoje smrti (vidi u: Toma Arhiđakon, *Kronika*, ur. i prev. Vladimir Risonondo, Split: Čakavski sabor, 1977., 49-54). S obzirom da je Aleksandar II. zabranjivao zaređivanje svećenika koji ne znaju latinski, N. Klaić pretpostavlja kako je Honorije II., želeći privući k sebi slavensko svećenstvo, to odobravao (N. Klaić, *Historijska podloga*, 225-281). L. Margetić ("Uzmak Bizanta na Krku sredinom XI. stoljeća", *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 4, 1983., 79-96) ta događanja ne vidi u okviru odnosa između pape i protupape, već pape i Bizanta, koji da je podržavao Cededu. Teško je povjerovati N. Klaić da je jedan raskolnički biskup mogao presudno utjecati na širenje slavenskog bogoslužja i pisma (ali je dobro uočila značaj proširenja Krčke biskupije na kopno), već Tomina priča prije svega pokazuje kako su mu odnosi na Kvarneru, zbog svoje specifičnosti, bili teško shvatljivi. Margetić je ostao dužan objašnjenje zašto Krešimir, ako osvaja Krk 1063. i "uz pomoć papina legata Ivana organizira novu vlast na otoku i u gradu", ostavlja biskupa uzurpatora. Ni Zvonimir nije ništa poduzimao protiv glagoljaškog svećenstva. Naprotiv, Bašćanska ploča svjedoči kako ga je i darivao.

¹³² Toma, *Kronika*, 45-46; "Vegliensis, absarensis et arbensis episcopatus habuerunt parochias suas in insulis suis; sed uegliensis obtinebat maiorem partem parochiarum, quas nunc habet signiensis ecclesia, quae non erat tunc episcopalis sedes." Rački, *Documenta*, 199.

¹³³ *CD*, II, 193. Prema splitskom prijepisu pripadaju joj senjska i gacka župa te polovica ličke, a Vinodol je u Krbavskoj biskupiji. Kovačić, *Splitska metropolija*, 28-29.

¹³⁴ Ostale su vjerojatno nekad pripadale Rapskoj biskupiji, što pretpostavljaju M. Bogović (*Pomicanje sjedišta*, 42-52) i S. Kovačić (*Splitska metropolija*, 20, bilj. 54). Pozivajući se na Šišića (*Povijest Hrvata*, 85), Kovačić drži kako je kopnene župe od otočkih biskupija izdvojio i podvrgnuo ih splitskom nadbiskupu Gejza II. (na kojeg se poziva Stjepan III. kada 1163. potvrđuje Splitu pravo na njih), što se moglo dogoditi između 1154. (kada je osnovana Zadarska nadbiskupija) i 1162. (Gejzine smrti). Isto, 20.

¹³⁵ Značajan dokaz te povezanosti je i Senjska ploča, za koju Fučić drži da je vrlo vjerojatno potekla iz iste radionice iz koje i Bašćanska, "ako ne i od iste ruke". Fučić, *Glagoljski natpisi*, 316.

Iz svega predočenog, držimo razvidnim kako je područje između Brseča i Senja stoljećima činilo jednu cjelinu. Prirodna zatvorenost kvarnerskog bazena, s uskim primorskim pojasom nad kojim se uzdižu Učka i Velebit, uzrokovala je povezanost koju ni povremene političke podjele nisu uspjele značajnije narušiti. Od rimske, gotske i bizantske uprave, pa do Zvonimira, Kosmata, Sergija i krčkih knezova neprestano se nastojalo zadržati cjelovitost tog područja. Stoga ono čini i kulturnu cjelinu, koja se očituje u srednjovjekovnim pravnim spomenicima među kojima je najznačajniji upravo Vinodolski zakon. Posebnost je opisanog područja u njegovu tisućljetnom graničnom položaju, zbog čega su u upravnom smislu prevladavale vojne značajke. Od rimskog i gotskog limesa te bizantskog sustava kasta do Kosmatove Krajine i Sergijeva kneštva neprekinut je niz vojnih uprava toga pograničnog dijela država koje su se izmjenjivale na istočnojadranskom prostoru. Upravo je vojnoupravna tradicija značajno utjecala na oblikovanje društvenih odnosa koje je VZ nastojao sačuvati.

Na vojne značajke vinodolskog područja prvi je upozorio Miho Barada,¹³⁶ ali nije u njima potražio podrijetlo kmetâ VZ-a, već samo plemenitih.¹³⁷ Dovođenje u vezu plemenitih VZ-a s gradokmetovima sâm nameće pretpostavku o kmetima kao bivšim kastrenzima, što Barada ipak nije učinio, našavši njihovo podrijetlo u robovima. Lujo Margetić znatno je više pažnje posvetio tragovima vojnog ustroja na kvarnerskom području, zaključivši kako vinodolske općine (i uopće kvarnerske općine od Labina do Senja) "imaju svoje daleke izvore u vojnoj organizaciji Slavena, kasnije i Hrvata, koji te krajeve osvajaju i naseljavaju i čije se čete nakon naseljavanja teritorijaliziraju tako da je područje jednog »grada« dodijeljeno četi od 100 (120?) vojnika, satniji, na čelu sa satnikom." Skrenuo je pažnju na "naseljavanje istaknutih i važnih strateških čvorišta vojnicima-graničarima-seljacima s posebnim pravima i dužnostima."¹³⁸ Ipak, napominje, to je samo "daleki prazvor vinodolskih općina", tvrdeći kako je vinodolska općina ponajprije "plod prilika ranoga feudalizma, kada je feudalcu bilo u interesu odobriti stanovništvu izvjesnu autonomiju i time omogućiti lakši nadzor nad podanicima i jednostavnije ubiranje podavanja".¹³⁹

¹³⁶ "Svakako, jer je Krajina služila za obranu granice, bila je u prvom redu i vojnički uređena." *Vlasteoski feudalizam*, 15.

¹³⁷ Plemeniti VZ su "vojničko-feudalnog podrijetla a nikako rodovskog; plemeniti V. z. nisu sačinjavali stalež za sebe, nego klasu, bili su nešto slična prvotnim slavonskim gradokmetovima i predijalistima, dotično slobodnima, i to zato što nisu imali kmetских obaveza prema knezu." Isto, 57.

¹³⁸ *Iz vinodolske prošlosti*, 157. "Djelomično po ugledu na bizantske stratiote, a djelomično samostalno, Langobardi organiziraju takva naselja u Italiji pod imenom arimanija, pa treba pretpostaviti sličnu situaciju i u staroj hrvatskoj državi, kod Slovenaca (kosezi) i uopće kod Slavena." Margetić, *Neka pitanja razvitka srednjovjekovnih liburnijskih općina*, 331.

¹³⁹ *Iz vinodolske prošlosti*, 157. Ako je vojni ustroj samo "daleki prazvor vinodolskih općina", kako shvatiti Margetićevu tvrdnju da u Vinodolu "vojno-graničarska funkcija dolazi osobito do izražaja poslije smrti prvoga zajedničkog ugarsko-hrvatskog kralja Kolomana u drugom desetljeću XII. stoljeća" (*Vinodolski zakon*, 65)?

3. c. Ustroj vinodolskog društva

Izvori nam ne pružaju podatke o ustroju društvenog života u Vinodolu prije Vinodolskog zakona. No, s obzirom na to da je u doba nastanka VZ-a taj kraj već gotovo dva stoljeća u sastavu ugarsko-hrvatske države, držimo kako će nam pogled u ustroj ugarskih županija pomoći prilikom razrješavanja problema podrijetla vinodolskih *kmetâ*. Naime, u Ugarskoj je postojala razvijena mreža posebnih društvenih odnosa (osobito unutar onih županija koje su se prostirale uz granicu i u kojima je, radi učinkovitije obrane državne jezgre, vojni ustroj bio osnovni preduvjet.

Obrambena je moć ugarske države počivala na utverdama koje su branili pripadnici vojničkog sloja društva zvani *iobagiones castris*, mađ. *várjobbágyok*. Takvih je utvrda bilo duž cijelog Kraljevstva, ali je, razumljivo, njihov razmještaj bio uz granicu kudikamo gušći. *Iobagiones castris* nisu bili pravno potpuno slobodni, već su kao kraljevi ljudi bili pod njegovom izravnom jurisdikcijom i svoj društveni položaj nisu mogli samovoljno promijeniti. Njihova je služba bila vojne prirode – osnovne su im dužnosti bile braniti kraljevu utvrdu i odazvati se njegovu pozivu na vojni pohod. Uz vojne zadaće, sudjelovali su i u rješavanju pravnih sporova unutar županije. Da bi mogli obavljati svoje dužnosti, prihodi su im dijelom bili osigurani s posjeda kraljevskih utvrda kojima su pripadali. Naime, njima je pravno bio podvrgnut sloj *kastrenza*, obrađivača zemlje koja je pripadala kraljevskoj utvrdi. Stoga su *kastrenzi*, kao niži sloj, pravno bili neslobodni i dužni na podavanja *kastrumu*, tj. njegovoj posadi, *iobagionima* grada. Dakle, ni jedan ni drugi sloj nije imao vlasništvo nad zemljom. Ona je, kao i utvrda, bila u kraljevu posjedu. Podanici kraljevskih utvrda bili su dužni na tri vrste podavanja: ona u skladu s njihovim položajem, s obzirom na njihovu službu te javna podavanja. Gradski *iobagioni*, kao najviši sloj među podložnicima kraljevske utvrde, bili su oslobođeni prve dvije vrste podavanja, a ni na sve javne daće nisu bili obvezni. U sustav kraljevskih *kastruma* mogli su, ako su to željeli, ući i slobodni posjednici, s tim da stečeni položaj *iobagiona castris* nije isključivao njihova vlasnička prava nad privatnim posjedom. Na čelu je gradskih *iobagiona* stajao župan (*comes, ispán*) koji je organizirao obranu utvrde u slučaju opasnosti, vodio ih u rat na kraljev poziv, ali i upravljao zajednicom u mirnodopskom razdoblju.¹⁴⁰

¹⁴⁰ *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)* [Leksikon rane mađarske povijesti (9-14. stoljeće)], ed. Gyula Kristó, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994., s. v. *várjobbágy* (dalje: *Történeti lexikon*); Attila Zsoldos, "Iobagio castris possessionem habens", *Századok*, 128, 2/1994., 254-271. "Iobagiones vero castris sunt pauperes nobiles, qui ad regem venientes, terram eis tribuit de castris terris, ut pheuda castris et castrum guerrae tempore custodirent." *Simonis De Kéza Gesta Hungarorum*, edited and translated by László Veszprémy and Frank Schaer, Budapest: Central European University Press, 1999., 182 (dalje: *Gesta Hungarorum*). "Ranosrednjovjekovna Ugarska bila je okružena prostranim 'pograničnim područjem' (*indagines regni*) u koje su prirodne i umjetne zapreke priječile ulazak, omogućen jedino na 'vratima', *portae* (...). *Ispán* (*comes*) pogranične županije ili oblasti uživao je viši ugled od svojih kolega u unutrašnjosti; na primjer, *ispán* (župan, M. L.) Požunske županije, zapovjednik važnih zapadnih vrata, često je naveden među visokim dužnosnicima kraljevstva." Bak, János M. – Bónis,

U ranosrednjovjekovnoj su Ugarskoj pogranične županije bile u kraljevu posjedu i vladar je u njihova utvrđena sjedišta naseljavao sebi odane ljude. Mađarska riječ *jobbágy* označava podložnika bez obzira na njegov društveni položaj, te je stoga obuhvaćala kako one na najvišim položajima u Kraljevstvu (*jobagiones regni* = *barones regni*), tako i one na najnižim mjestima društvene ljestvice.¹⁴¹ *Iobagiones castri* su, dakle, bili vrst kraljevih podložnika koja se od ostalih *jobagiona* razlikovala po svojoj pripadnosti određenom kraljevu gradu-utvrdi kao okviru njihova društvenog i vojnog ustroja. Izvori govore kako su u Ugarskoj imali posjede (ne u privatnom vlasništvu, već s pravom uživanja) od prosječno 4,5 aratruma (*rala*), s tim da je tijekom XIII. st. dolazilo do sve značajnijih razlika u veličini pojedinih posjeda, što upućuje na raslojavanje toga nekad (unutar sebe) izjednačenog sloja.¹⁴² Razlike su među njima bile najočitije u vojnoj opremi, budući da su se imućniji opremali teškim oklopom i oružjem. Sloj koji se među gradskim *jobagionima* izdvojio u XIII. st. prisvojio je i neke dužnosti unutar županijske uprave (npr. satničke), koje su tako postale pravom pojedinih obitelji. Svoj je vrhunac taj oblik organiziranja državne uprave dosegao za Bele III. (1172.-1196.), kada je kralj svoju moć zasnivao na prihodima i vojsci iz kraljevskih županija.¹⁴³ U XIII. i XIV. st. kralj je razdavao plemićima većinu svojih utvrda, što je dovelo do postupnog odumiranja sloja gradskih *jobagiona*. Oni među njima koji su se do tada uspjeli izdići u županijskom ustroju, ušli su u sloj

György – Ross Sweeney, James, *Decreta regni mediaevalis Hungariae / The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, vol. 1 (1000-1301), Idyllwild: Schlacks, 1999., 85, bilj. 22 i 23 (dalje: *The Laws*). Podrijetlo je gradskih *jobagiona* u ratnicima sedam ugarskih plemena, koje je Stjepan I., oduzevši rodovskim vođama utvrde i dvije trećine zemlje i stanovnika, naselio u tim utvrdama kao središtima novoosnovanih županija. U to doba nitko, izuzevši kralja, nije smio imati utvrđeno mjesto. Tako su gradski *jobagioni* bili odgovorni za gospodarsko i vojno održavanje kraljevskih utvrda. Županskoj je eliti podrijetlo u pripadnicima rodova koji su pristali uz Stjepana I. u njegovoj borbi protiv plemenske anarhije. *Povijest Mađarske*, ur. Péter Hanák, Zagreb: Barbat, 1995., 32-34.

¹⁴¹ Prema Du Cangeovu *Glossariumu ad scriptores mediae et infimae latinitatis* (XVII. st.), *iobagio* je "vox generica apud Hungaros, qua famulus vel minister cujusvis ordinis et conditionis significatur". Mažuranić, *Prinosi*, s. v. *jobbágy*.

¹⁴² "Razlika između najmanje čestice (0,5 aratruma) i najveće poznate (12 aratruma) čini se da opravdava tvrdnje o snažnom raslojavanju podložnika utvrde počev od XIII. stoljeća." Zsoldos, *Iobagio castri possessionem habens*, 271. Aratrum je iznosio oko 35 hektara.

¹⁴³ "To je vladar koji čvrsto drži u svojim rukama kraljevska prava i nameće svoju volju županima. (...) On prima svake godine od 72 svojih župana po 100 ili 200 maraka na dar, a u ime dvije trećine županijskih prihoda pripada mu 25.000 maraka. (...) Potpuno raspolaganje kraljevskim pravima i bogatstvo koje teče u njegove blagajne čini Belu III neovisnim o plemstvu. Naprotiv, plemić i *jobagio castri* idu u rat dobrovoljno. God. 1167. vodi župan Dionizije u rat protiv Grka (Bizanta) 15.000 vojnika iz trideset kraljevskih županija." N. Klaić, *Vinodol*, 84. Oko 1200. su obnašatelji vojnih službi obuhvaćali oko 6-8 % stanovništva, ali su tu ubrojani i slobodnjaci i kastrenzi, koji se inače ne ubrajaju u ratnike. Broj će kraljevskih županija od četrdesetak u XI. st. narasti na 73 krajem XIII. stoljeća. Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Houndmills-New York: Palgrave, 2000., 49, 18; *The Laws*, s. v. county, royal. Broj i kvaliteta utvrda u Ugarskoj posebno su se povećali nakon tatarske provala 1241-42. Vidi zemljovid Ugarske u drugoj polovini XIII. st. (s podjelom na županije) u: N. Klaić, *Povijest Hrvata II*, prilog IX.

nižeg plemstva (prije svega, putem kraljevske isprave, a mogli su u niže plemstvo ući i oslobađanjem od službe gradu, s tim da su istodobno uspjeli zadržati vlastiti posjed).¹⁴⁴ Ostali su, po dolasku kraljevske utvrde u ruke velikaša, najvećim dijelom postupno gubili svoja prava i padali na društvenoj ljestvici te konačno bili zakmećeni.¹⁴⁵ Ipak su se u nekim rijetkim utverdama, koje su ostale pod izravnom kraljevom upravom, gradski jobagioni uspjeli zadržati sve do XV. stoljeća.¹⁴⁶

O unutarnjem ustroju Slavonije podaci su u izvorima vrlo oskudni. U mađarskoj historiografiji postoji mišljenje kako su već u XI. st. tri ugarske županije (Zaladska, Šomođka i Baranjska) zahvaćale i područje južno od Drave.¹⁴⁷ Ladislav I., svjestan kako je crkvena organizacija jedna od najbitnijih sastavnica u izgradnji državne vlasti, utemeljio je devedesetih godina tog stoljeća Zagrebačku biskupiju, na što je imao pravo kao apostolski vladar. Premda nema podataka o osnivanju županijskoga pograničnog ustroja poput onog u Ugarskoj, izvori iz nešto kasnijeg vremena često spominju gradske jobagione kao stanovnike slavonskih utvrda. Primjerice, zamolba klokočkih jobagiona iz 1224. kojom traže od mladog kralja Bele da ih primi među svoje dvorjanike (*servientes regis*), te da njihov grad izuzme ispod vlasti goričkog župana i prepusti im prihode vlastitih podložnika,¹⁴⁸ pokazuje kako je već došlo i do ugrožavanja nekih njihovih prava (ili su možda kao zajednica toliko ojačali da su se nastojali izdvojiti iz županijske organizacije), a to je svakako znak kako je takav sustav već duže vrijeme morao postojati. S obzirom na to da kao svog poglavara spominju župana, da imaju podložnike (kastrenze), da govore u ime svoga grada kao okvira društvene zajednice i da se pozivaju na 'svetoga kralja', sasvim je očito kako se njihov ustroj nije bitno razlikovao od onog u starijim dijelovima Kraljevstva. O Ladislavovu ustanovljavanju sustava kraljevskih utvrda možda govori i podatak da se u XIII. st. Bihać, jedna od najvažnijih utvrda na glavnom putu prema Dalmaciji, naziva Otok svetog Ladislava.¹⁴⁹ Bez obzira na oskudnost podataka, očito

¹⁴⁴ Između 1271. i 1281. Stjepan V. i Ladislav IV. uzdigli su, primjerice, na stupanj plemstva više od 70 gradskih jobagiona u Vaškoj županiji. *Gesta Hungarorum*, 182, bilj. 1.

¹⁴⁵ "U pokušaju da sačuvaju svoj položaj, *iobagiones castri* su dokazivali podrijetlo svojih dužnosti i povlastica sve do sv. Stjepana, nazivajući sebe same 'iobagionima svetog kralja', 'slobodnjacima svetog kralja' ili 'plemenitim iobagionima castri'." Erik Fügedi, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and His Kindred*, Budapest: Central European University Press, 1998., 37.

¹⁴⁶ *Történeti lexikon*, s. v. várjobbágy.

¹⁴⁷ Attila Zsoldos, "Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića", *Povijesni prilozi*, 17, 1998., 289.

¹⁴⁸ "Hinc est, quod Radus et frater eius Zorian videlicet et frater eius uterinus Damianus cum fratribus suis (...), qui de filiis iobbagionum sancti regis de Gorica oriundi fuerant (...)", *CD*, III, 239.

¹⁴⁹ "Insula sancti Ladizlai, que prius Wyhugh nuncupabatur", *CD*, V, 156. N. Klaić misli kako je Ladislav naišao na već izgrađeni sustav kastruma, koji je prilagodio potrebama svoje države ("Jer ugarski kralj neće utvrdu koju gradi u Slavoniji nazvati niti Gorom, a još manje Goricom!"). N. Klaić, "O Pokuplju kao vjekovnoj krajini između Jadrana i Panonije", *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 10, 1985., 191.

je kako je taj kralj organizirao granicu prema Hrvatskoj po uzoru na ostali dio svoje države, jer ustroj županija Gora i Gorica iskazuje izrazite vojne značajke.¹⁵⁰ U XIII. st. broj se kasta u Slavoniji toliko umnožio da je znatno premašio broj županija, pa tako više nije svaki kraljevski kastrum bio ujedno i sjedište svoje županije. Brojne isprave potvrđuju postojanje gradskih jobagiona u tadašnjoj Slavoniji,¹⁵¹ a nalazimo ih i na području nekadašnje (Porfirogenetove) Banske Hrvatske. Isprava Bele IV. spominje gradske jobagione 1263. u Budimeričićima u Lici.¹⁵² Tom je ispravom kralj obavio s ličkim županom zamjenu nekih zemalja za Počitelj, koji je tako postao županijsko središte. S obzirom na to da je u Ugarskoj bilo uobičajeno da glavni županijski grad-utvrda bude otprilike u njezinu središtu, nakon odvajanja Bužana od Like pojavila se potreba premještanja ličkog središta iz Široke Kule (koja je dospjela na rub svoje županije) u Počitelj.¹⁵³ Tako je ispravom iz 1263. Počitelj postao kraljevska utvrda i gradski su jobagioni i kastrenzi Široke Kule preselili u nj, te ih još 1359. tamo nalazimo.¹⁵⁴

Daljnji društveni razvoj sloja gradskih jobagiona u Slavoniji i nekadašnjoj Banskoj Hrvatskoj nije mogao biti drugačiji nego u Ugarskoj – manjim su dijelom uspijevali zadobiti status nižeg plemstva ili su tonuli na društvenoj ljestvici i konačno postali klasični srednjovjekovni kmetovi, neslobodni obrađivači tuđe zemlje. Najveća im je opasnost prijetila od župana ili plemića kojima bi kralj dodijelio njihov grad. Braneći svoj društveni položaj, gradski su jobagioni nastupali kao zajednica i iskazujući visok stupanj solidarnosti ponekad su uspijevali sačuvati vlastite interese. Tako se moglo dogoditi da su na pojedinim područjima kolektivno ušli u razred nižeg plemstva, poput turopoljskih i kalničkih gradskih jobagiona, kojima je to uspjele najvjerojatnije tijekom druge polovine XIII. stoljeća.¹⁵⁵

S obzirom na to da su Slavonija i nekadašnja Banska Hrvatska bile napučene nemađarskim stanovništvom, razumljivo je kako tu nije bio često korišten mađarski izričaj za iobagiones castri. Hrvati su rabili svoju inačicu *gradokmet* (i *gradukmet*), kao izravan prijevod mađarske riječi *várjobbágy*.¹⁵⁶ Iz toga proizlazi kako kmet znači isto što i jo-

¹⁵⁰ N. Klaić, *Povijest Hrvata II*, 257-261. Ne treba zaboraviti na granicu prema Njemačkoj ("Teutoniji"), s kojom je Ugarska rijetko bila u miru. U svojoj poznatoj ispravi Gradecu (1242.) Bela IV. napominje kako povlastice daje i zato što grad osigurava granicu (*confinium*). *CD*, IV, 172.

¹⁵¹ 1238. u Križevcima (*CD*, IV, 71, 72), 1244. u Vukovaru (*Isto*, 227), Kalniku (*Isto*, 242) i Podgorju (*Isto*, 258) i dr. *CD*, V, 246.

¹⁵² Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, 18-19.

¹⁵³ "Otada je cijela organizacija ličkih gradokmetova i kastrenza potčinjena pod taj novi župski grad, te se uvijek označuje po njemu." *Isto*, 32. Isprava u *CD*, XII, 578-579.

¹⁵⁴ Nažalost, isprave o tome nisu sačuvane, a najvjerojatnije se tu radilo o postupnom oslobađanju od obveza. O tome vidi: Emilij Laszowski, *Povijest plemenite općine Turopolja, nekoč Zagrebačko polje zvane*, I-II, Velika Gorica: Glasnik Turopolja, repr. 1995.-96.; Lelja Dobronić, *Kalnički plemenitaši*, Križevci: Matica hrvatska Križevci, 1998.

bbágy (iobagio), dakle, podložnik bez obzira na stupanj podložnosti.¹⁵⁷ Izvori na hrvatskom jeziku potvrđuju tu pretpostavku. U njima se kmetovi javljaju kao osobe iz kraljeve družine, ali i kao najniži feudalni podložnici.¹⁵⁸ S vremenom je ta riječ obuhvaćala sve manje društvenih slojeva, te se negdje od XVI. st. konačno zadržala samo na najnižem. Gradokmetove kraljevskih gradova južno od Drave latinske isprave nazivaju iobagiones castrī, čime ih ne razlikuju od onih u Ugarskoj, što pokazuje kako se njihov društveni položaj nije razlikovao od položaja gradskih iobagiona starih ugarskih županija. O njihovu je broju teško govoriti, ali brojnost kraljevskih utvrda upućuje nas na zaključak kako zacijelo nije bio zanemariv. Prije spomenuta isprava iz 1224. obvezuje Klokočane na slanje u kraljevsku vojsku 15 oklopnika i 100 pješaka.¹⁵⁹ U kasnijim će stoljećima njihov broj opadati, te je konačno gradokmet postao pogrdan izraz za one koji su uspjeli steći plemstvo, kako bi ih se podsjetilo na njihovo podrijetlo.¹⁶⁰

Područje šireg Vinodola imalo je u XII. st. sve preduvjete potrebne za razvoj ustroja gradokmetskog tipa. Tisućljetna graničnost, već postojeći vojni (ili bar poluvojni) ustroj, razvijen sustav utvrda i stanovništvo koje nije bilo zahvaćeno feudalizacijom sigurno su bili pogodno tlo za sustav kakav je poznavao i preostali dio Kraljevstva. Najvjerojatnije se tu i nije radilo o uvođenju novog sustava, već samo o određenoj prilagodbi prijašnjeg, odnosno, o nastavljanju prevladavanja vojnih značajki u upravi koja se zasniva na zajednici seljaka-vojnika. Kako bismo potvrdili pretpostavku o gradokmetskom podrijetlu kmetâ VZ-a, potrebno je u samom dokumentu potražiti činjenice koje govore tome u prilog.

Valja prije svega istaći kako je Vinodolski zakon nastao radi uređivanja odnosa između kneza i općine, a ne kneza i njegovih kmetova. Već je u uvodnom dijelu Zakona napomenuto kako su predstavnici vinodolskih gradova "zajedno skupljeni općenitom voljom i jednodušnim pristankom i zbornom odredbom cijele općine vinodolske" ne bi

¹⁵⁶ Taj izraz nalazimo i u Bosni, gdje se u ispravi kralja Stjepana Ostoje 1400. spominju "gradu kmetije" hlijevanski. Hlijevanska (Livanjska) županija zapravo je starohrvatska pogranična županija koja sa svojim društvenim ustrojem kasnije ulazi u sastav srednjovjekovne Bosne ("plemenščinom od korena" smatra se ona koju je potvrdio 'Lauš kralj', tj. Ludovik I.). *Arhiv*, II, 36-37.

¹⁵⁷ Vidi s. v. kmet u: Akademijin rječnik, Skok, *Etimologijski rječnik*, Mažuranić, *Prinosi*, Zlatko Herkov, *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, Djela JAZU 47-48, Zagreb: JAZU, 1956.

¹⁵⁸ "Za prošnju kralja Matijaša i kmeti ugrskih", "Matijaš, Božjom milošćom kralj ugrski, Dalmacije, Hrvacije i ostalo (...) pred prelati i kmeti našimi", Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici*, Monumenta historico-iuridica Slavorum Meridionalium, knjiga VI, Zagreb: JAZU, 1898., 240, 268 (dalje: *Spomenici*); bosanski ban Ninoslav piše 1240. Dubrovčanima "moji kmeti i moji ljudije i moji vladal?ci da vi ljube i da vi hrane", *CD*, IV, 107-108. Isprava u kojima kmet označava klasičnog feudalnog podložnika ima neusporedivo više. Vidi primjere u: Mažuranić, *Prinosi*, s. v. kmet.⁹

¹⁵⁹ "Quociens vero necesse fuerit, in exercitu nostro quindecim loricatos et centum pedites vernaculos expeditos habebunt." *CD*, III, 239.

¹⁶⁰ Vidi: Mažuranić, *Prinosi*, s. v. bradokmet.

li zapisali zakone koje su "slušali od svojih starijih". Pred knezom se, dakle, ne pojavljuje pojedinac (a poznato je kako je u feudalizmu obveza kmeta prema vlastelinu individualna) ili rod, već općina, ustanova koja predstavlja sve kmete. Radi se o nekadašnjoj općini gradskih jobagiona koja je, nakon što su joj se krčki knezovi uspjeli (možda još u XII. st., kako tvrdi Margetić)¹⁶¹ nametnuti, postupno gubila na samostalnosti. Do dolaska Krčkih bila je podložna izravno kralju i nije bilo činitelja koji bi mogli ugroziti njezina prava. U novoj situaciji javlja se posrednik između nje i kralja, koji nastoji što je više moguće suziti samostalnost i povlastice općine.¹⁶² U vrijeme donošenja VZ-a odnosi su dosegli kritičnu točku i bilo je potrebno pronaći nagodbenu rješenje između dvije prirodno sukobljene strane. To je najzornije vidljivo u brojnim odredbama VZ-a koje određuju visinu novčanih kazni za određene prekršaje. Mišljenja smo kako te odredbe nisu ušle u VZ zbog propisivanja novčanog iznosa (jer je on vjerojatno bio neupitan), već da bi se odredilo kome prihod od izrečene kazne treba pripasti.

Tablica 2.

Članci Vinodolskog zakona koji govore o visini novčanih kazni, s obzirom na to tko na njih ima pravo

knez	čl. 6, 7, 8, 11, 12, 19, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 45, 46, 51, 57, 59, 60
knez i oštećena strana	čl. 25, 27, 28, 52, 54, 56, 62
knez i općina (50 : 50)	čl. 14, 48, 58
općina	čl. 37
općina i oštećena strana	čl. 31

Vidi se kako je knez uspio do 1288. usmjeriti većinu novčanih kazni prema svojoj blagajni. Samo je u dva slučaja ostao za njih u potpunosti prikraćen: u slučaju ubojstva kmeta (čl. 31.), kad se odšteta dijeli između njegove rodbine i općine, te u slučaju krađe počinjene u gradu (čl. 37.), kad sav prihod ide općini (o krađama izvan grada govore čl. 6. i 8., a kaznu ubire knez). S obzirom na to da se relativno velik broj članaka odnosi na

¹⁶¹ "Vjerodostojne i nevjerodostojne darovnice za Vinodol i Modruš od 1193. do 1251. godine nisu drugo do odraz borbe krčkih knezova za legaliziranje njihove postojeće vlasti nad tim krajevima." *Iz vinodolske prošlosti*, 28. Margetić čak kaže da "nije nemoguće" da su krčki knezovi "vladali nad Krkom i susjednim kopnenim područjima, uključujući i Vinodol, još u doba hrvatskih narodnih kraljeva u XI. stoljeću". *Vinodolski zakon*, 65.

¹⁶² Nepostojanje kodificiranog prava značajno je olakšavalo njegova nastojanja. U ugovoru Mlečana s krčkim knezovima za Krk iz 1260. posebno se navode obveze Krčkih prema senioru, dok se o odnosu prema podložnicima određuje jedino kako su obvezni upravljati "secundum bonas et antiquas consuetudines", što se ponavlja i u ugovoru iz 1261. *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, skupio Sime Ljubić, knj. I, Od godine 960 do 1335, MSHSM I, Zagreb: JAZU, 1868., 91, 96.

novčane kazne, držimo kako su sporovi oko prava na njihovo ubiranje bili jedan od glavnih poticaja za nastanak VZ-a (ako ne i glavni). Koliko je knezu stalo do toga, jasno govore dva posljednja članka, 74. i 75. U njima se, nakon što su sve odredbe VZ-a zapisane, kao napomena domeće kako knez ima pravo učiniti "ča njemu bude drago" nad onima koji kazne ne mogu platiti (čl. 74.), te kako glede svih globa, ugovornih kazni i pogodbi knez ima pravo nad svim ljudima u kneštvu (zaključni, 75. čl.). Možda nas ne bi trebao zavarati malen broj kazni koje prihoduje općina. Mišljenja smo kako su u VZ ušle samo one koje su dotad bile predmet spora između općine i kneza, pa su tako ostavljene po strani odredbe u kojima se knez nije uspio nametnuti. Na takav zaključak upućuje čl. 25. koji spominje "zakon i pravdu kmetsku", što je moglo biti rješavano jedino na razini općine. Sastavljanje VZ-a kao sporazuma između kneza i zajednice kmetova najbolje dokazuje činjenica kako, u slučaju ubojstva kmeta, na odštetu nema pravo zemaljski gospodar već rodbina i općina.¹⁶³

Knez se, dakle, uspio nametnuti općini vinodolskih kmetova. S obzirom na to da kmeti prema njemu nastupaju kao zajednica, prisiljen je stvarati u svom kneštvu sloj njemu odanih ljudi. To su njegovi službenici (*služabniki*) koji se povlasticama izdvajaju iz sloja kmetova i na njih su odredbe VZ-a ne odnose. Spomenuti su samo u odredbama kojima se htjelo naglasiti njihovu povlaštenost. Na primjer, u čl. 25. u kojemu se naglašava kako ne spadaju pod "zakon i pravdu kmetsku", u čl. 30. i 35. u kojima ih se ubraja u kneževu družinu, ili pak u čl. 50. kojim se jasno određuje njihova povlaštenost, jer se krađa imovine službenika nadoknađuje sedmerostruko (čime je njihova imovina izjednačena s kneževom, budući da i on ima pravo na sedmerostruku odštetu).

I vinodolska je općina imala svoje službenike, koje VZ naziva *ljudi općinski*. Radi se o dužnosnicima koji su na općinskim skupovima (*više općinsko*) birani na određeno vrijeme. Nazivi nam tih službi (satnik, graščik, busović) otkrivaju svoje vojničko podrijetlo, a njihova izbornost upućuje na nepovlaštenost u općini. U gradokmetskim zajednicama u ugarsko-hrvatskoj državi u XIII. su stoljeću pojedine obitelji uspjele prisvojiti određene općinske dužnosti, prije svih satničke. Iz VZ-a nije nam moguće saznati je li se to dogodilo i u Vinodolu, ali je sasvim jasno kako povlaštenost općinskih činovnika nije bila u interesu ni općine ni kneza. Stoga je čl. 25. vrlo rječit: satnik, graščik i busović spadaju "pod zakon i pod pravdu kmetsku, a ne ot služabniki", a potreba za zapisivanjem te odredbe pokazuje kako je zacijelo bilo nastojanja ljudi općinskih za uzdizanjem na društvenoj ljestvici.¹⁶⁴ Sama njihova nazočnost u Vinodolu, kao i nastojanja u doba kada

¹⁶³ Iznos od 100 libara, koji pripada rodbini (*blížikam*), dijeli se popola između djece ubijenoga i njegovih rođaka. Pravo rođaka na odštetu nepoznat je pojam među feudalnim kmetovima, što pokazuje da su unutar vinodolske općine još bili jaki rodovski odnosi.

¹⁶⁴ Tvrdeći kako su kmeti VZ-a općinski dužnosnici, N. Klaić je ovaj članak tumačila upravo suprotno: kako on dokazuje povlaštenost kmeta jer ih izjednačava sa satnikom, graščikom i busovićem ("Kmetovi su u tom

se ovlasti općine sve više sužavaju, još je jedan dokaz gradokmetškog podrijetla vinodolskih kmetâ.

Vinodolska općina čuva svoju homogenost i ne smije dopustiti ništa što bi ju učinilo slabijom u pružanju otpora knezu, njezinu 'prirodnom gospodaru' i prirodnom neprijatelju. Vinodolskih kmetova nema puno¹⁶⁵ i potrebno je spriječiti raslojavanje i čuvati osjećaj pripadnosti zajednici, a to se najbolje postiže inzistiranjem na obvezama prema njoj, kojih nitko ne može biti oslobođen. Zato su naoko iznenađujuće odredbe po kojima je, npr., svećenik dužan čuvati noću stražu u gradu (čl. 15.) ili nije dopušteno, bez pristanka općine i kneza, nikome otići za samostanskog čuvara (čl. 17.).¹⁶⁶ U prvom se slučaju željelo spriječiti oslobađanje svećenika od dužnosti prema općini jer su i oni bili njezin dio, što se vidi i iz čl. 36. ("kmeti i popi od tatbi meju sobu imijte 1 zakon") i iz čl. 58. (koji propisuje kaznu svećeniku koji ne bi redovito služio misu). Druga je odredba razumljivija ako se podsjetimo da su prema knezu kmeti nastupali kao cjelina. U VZ-u nema nijedne odredbe koja bi nam nešto rekla o podavanjima kmeta njihovu zemaljskom gospodaru, što ne treba čuditi jer on radi toga i nije nastao. Ipak, sve upućuje kako su ta podavanja bila kolektivna, odnosno, kako se radilo o određenim iznosima na koje su općine bile obvezane. Zato je svaka općina nastojala spriječiti smanjivanje broja svojih članova jer bi time opterećenje po pojedinom kmetu poraslo.¹⁶⁷

S obzirom na to da je općina VZ-a zajednica kmetâ, nameće se pitanje zbog čega se oni spominju u samo devet članaka. Naime, očekivali bismo njihovu znatno veću nazočnost u dokumentu kojim uređuju odnose s krčkim knezom. Vinodolsku općinu predstavljali su u Novom satnici, popi, suci i izabrani starci, a svi su oni (grado)kmetškoga

članku izjednačeni s općinskim funkcionerima; mora, dakle, da su po svom položaju bili vrlo blizu njima."). N. Klaić, *Što su kmetovi*, 36.

¹⁶⁵ Prema čl. 56., silovana žena, ako nema svjedoka toga čina, mora pronaći 24 žene (*porotniki*) koje će jamčiti da govori istinu. Ne uzmogne li ih toliko pronaći, može sama prisegnuti umjesto onih koje nedostaju. Ako je zakonom trebalo predvidjeti postupak u takvom slučaju, proizlazi kako je doista bio problem pronaći potreban broj jamaca. Prema Krčkom statutu, koji je stoljeće mlađi od VZ-a, silovana žena koja nema svjedoka mora imati 11 jamaca, od kojih joj se polovicu određuje, a drugu polovicu mora sama pronaći. *Arhiv*, II, 281. Vidi: Mažuranić, *Prinosi*, s. v. porota. Članak 10. VZ predviđa čak mogućnost da osumnjičeni za krađu ne može naći ni pet *porotnika*. Vidi i čl. 68. Margetić pretpostavlja da "možda tu odredbu treba tumačiti u skladu s nekim drugim našim srednjovjekovnim pravnim sustavima tako da se porotnike izabralo samo unutar šire porodice, pa ako optuženi nije imao dovoljni broj članova šire porodice, dopuštalo mu se da iznimno prisigne više puta. *Vinodolski zakon*, 69.

¹⁶⁶ Čl. 17. bio je Baradi dokaz kako se kmeti nisu smjeli seliti (*Vlasteoski feudalizam*, 50). To ne stoji, jer se ovdje ne radi o pravu na seljenje, već o odlasku u samostan. Općina (pa i knez) je to željela spriječiti ili barem kontrolirati, jer je u takvom slučaju postojala "opasnost da imanje, na kojem je radio i živio kmet, bude oslobođeno raznih obveza na koje su inače bili obvezni kmetovi, a to bi išlo na štetu i kneza i općine". Margetić, *RVI*, 75.

¹⁶⁷ Tragove takvih podavanja pronašao je Margetić u XVII. st. u Grobniku (120 ovaca) i Bakru (120 dukata). *RVI*, 74. O nekadašnjem gradokmetškom ustroju zacijelo svjedoči i podatak da se 1457. Grobničani nazivaju "kmeti grobnički". Šurmin, *Spomenici*, 211.

podrijetla. U člancima koji izrijeком ne spominju *kmete*, VZ rabi zamjenicu *ki* (ako bi *ki* učinil, ako bi *ki* držal, ako bi *ki* ubil, ako *ki* silu učini, ako *ki* ukaže, ako se *ki* najde itd.). Držimo da se svi ti članci odnose na *kmete*, a da se oni izrijeком spominju u onim slučajevima u kojima je to potrebno radi jasnoće odredbe. Pogledajmo, dakle, zašto se u rečenih devet članaka ne rabi zamjenica, nego se u njima spominju *kmeti* (što je pokušavala dosadašnja historiografija). Članci 5. i 75. nabrajaju slojeve vinodolskog društva (*kmete*, plemenite, pope i 'ine vsake ljude', odnosno, plemenite, ljude crikvene, *kmete* i 'vse ine ljude'), pa se tu, razumljivo, ne može za *kmete* upotrijebiti zamjenica. Već spominjani čl. 17. određuje da "nijedan od *kmet* i od ljudi općinskih" ne može bez dopuštenja u samostan. Članak svjedoči nastojanju općinskih dužnosnika za izdvajanjem iz *kmetskog* sloja, u čemu ih onemogućuje čl. 25., koji izričito određuje kako mu pripadaju, suprotstavljajući 'zakon *kmetski*' zakonu 'ot služabniki'. Vjerojatno su se prije općinski službenici oglušivali o *kmetsko* običajno pravo, tvrdeći kako se ono na njih ne odnosi (zato se i spominju u čl. 17., kako bi se izjednačili s *kmetima*; samim tim bi rečenica s 'ki' namjesto 'kmeti' bila besmislena). Članak 25. određuje i kazne za udaranje, ranjavanje i tučnjavu "meju *kmeti*", te ni ovdje nije moguće rabiti zamjenicu. Izraz "ako bi *ki* ubil nikoga *kmeta*" u čl. 31. također zahtijeva uporabu riječi 'kmet'. Članak 36., slično kao i 25., priječi izdvajanje iz *kmetskog* razreda, u ovom slučaju svećenicima. Članak 50. suprotstavlja prava *kmetâ* i kneževih službenika, a čl. 54. *kmete* i plemenite, dakle potrebno je izrijeком spomenuti *kmete* kao sloj suprotstavljen službenicima i plemenitima. U čl. 73., kao i u 31., izbjegava se odnos zamjenice sa zamjenicom ("kmeti imaju se pozivati od svakoga"). Dakle, u tim se člancima VZ-a *kmeti* izrijeком spominju ili zato što se radi o odnosu prema nekom drugom sloju (*kmet* – knežev službenik, *kmet* – svećenik, *kmet* – plemeniti; čl. 5., 25., 36., 50., 54. i 75.) ili zbog jasnoće izražavanja koja je nužna u svakom pravnom propisu (čl. 17., 25., 31. i 73.). Prema tome, zakon čije donošenje iniciraju i koji, uz pristanak (i, jamačno, brojne intervencije) svoga kneza, donose *kmeti*, nema nikakve potrebe gotovo svaki svoj članak započinjati s "ako bi koji *kmet* učinil", "ako bi koji *kmet* držal", "ako bi koji *kmet* ukral" i sl.¹⁶⁸ Da se 'ki' odnosi na *kmete*, možda se najbolje vidi u čl. 15. koji kaže kako je svaki svećenik dužan noću čuvati stražu u gradu, "kako ini človik". Budući da je straža bila obveza pripadnika općine, a njezini članovi nisu bili kneževi službenici ni plemeniti, jasno je kako se "ini človik" odnosi na *kmete*.¹⁶⁹

¹⁶⁸ N. Klaić drži kako se 'ki' odnosi na pučane, a 'kmeti' na viši razred pučana. N. Klaić, *Što su kmetovi*, 39.

¹⁶⁹ Isti je slučaj u Kastavskom zakonu, u kojem se 'ki' također odnosi na sve pripadnike općine. "Ni slučajno, da v najstarejšem delu Kastavkega statuta (v prvih 25 členih) iz l. 1400 izraza »kmet« sploh ni, marveč se uporablja celo ob določitvi glavne obveznosti le izražanje »ti od Kastva«, in pozneje »ki bi«; prevod Kastavkega statuta iz l. 1569 kaže to pojmovno razliko tudi neposredno, kajti v 3. čl. se prevaja »kmesko« kot »von der Burgerschaft«, v čl. 43. pa »od svakoga domačega« kot »von ainem jeglichem haimischen Burgersmann«, dvakrat se uporablja le nedoločeni izraz »ainer« (38. čl. za pulčanin, v 45. čl. za *kmet*), trikrat

Vinodolski zakon druge slojeve vinodolskog društva spominje samo usput, najčešće kad su u pojedinim člancima suprotstavljeni kmetima. Plemeniti se tako pojavljuju u već spominjanim člancima koji nabrajaju nad kim sve knez ima sudbenu vlast (čl. 75.) i od koga ima pravo na zalazninu (čl. 5.), te u 54. članku koji određuje kako kmet plemenitome ne može biti 'odgovornik' (i obratno) bez kneževa dopuštenja. Iz tako oskudnih podataka nije moguće ustanoviti pravni položaj plemenitih u vinodolskom društvu. Premda je knez nad njima imao sudbenu vlast, pretpostavljamo kako nisu bili članovi općine, jer bi svakako bili češće spominjani u VZ-u. U Slavoniji i području iza Velebita nalazimo plemenite uz gradokmetove. Radi se o ljudima (rodovima) koji su se od gradokmetova razlikovali prvenstveno po vlasništvu nad zemljom. Dok su gradokmetovi imali kraljevsku zemlju na korištenje, plemeniti su je imali u vlastitu posjedu (*plemenščina*). Do nje su mogli doći kraljevskom darovnicom, ali se nerijetko radilo i o starim rodovima kojima je kralj samo potvrdio pravo na zemlju. Plemenitima se nazivalo i one koji su oslobođeni kmetskih obveza, što je mogao učiniti kralj, ali i zemaljski gospodar. Premda su u kasnijim stoljećima pretežno ušli u niže plemstvo, u doba razgradnje gradokmetskog sustava često su im feudanci uskraćivali prava, nastojeći ih izjednačiti s gradokmetovima i, u konačnici, pretvoriti u klasične feudalne podložnike.¹⁷⁰ Vinodolski plemeniti, s obzirom na povijesni razvoj Vinodola, najvjerojatnije su bivši gradokmetovi koji su u određenom trenutku bili oslobođeni obveza prema općini, odnosno, pripadnosti vojnom ustroju (što ne znači da su bili i oslobođeni vojne obveze).

Članak 66. napominje kako se mogu pozivati za svjedoke i "vani iz grada pastiri i orači i ini ljudi dobra glasa". Radi se, dakle, o ljudima koji žive izvan grada i bave se stočarstvom i ratarstvom ("ini ljudi" vjerojatno se odnosi na osobe iz drugih sredina, a koje su na glasu čestitosti), a to mogu biti jedino pripadnici nižega društvenog sloja. Gradokmetski ustroj poznaje takve 'pastire i orače' – to su kastrenzi, sloj dužan na podavanja gradu, tj. općini gradokmetova. Iz podataka koje nam nudi jedini članak VZ-a

pa se »kmet« prevaja kot »Unterthane« (čl. 42, 44, 62), kar pa je tedaj zelo mnogoznačen pojem, ki se uporablja za različne oblike fevdalne odvisnosti in celo za razmerje med fevdalci." Bogo Grafenauer, "Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov", *Zgodovinski časopis*, XVIII, 1964., 208. Vidi njemački prijevod statuta u: Josip Žontar, "Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja", *Zbornik znanstvenih razprav Juridичne fakultete v Ljubljani*, XXI, 1945.-46., 201-216, a najstariji tekst na hrvatskom u: L. Margetić, "»Zakon grada Kastva iz 1400.«", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 36, 1994., 292-304.

¹⁷⁰ "God. 1244. traže članovi plemićke porodice Pribića koje su župani podgorske županije snizili među jobagione castri, budući da su uvijek bili i jesu plemići (semper fuerunt et sunt nobiles), od kralja, da ih restituira u njihovim starim pravima t. j. podigne opet među plemiće. Kako se u spomenutoj ispravi Pribići pozivaju na to, da su bili i jesu plemići, a ne navodi se, kako su postali plemićima, niti se pozivaju na kojega vladara (kako su to činili na pr. turopoljski plemići), možemo pretpostaviti, da Pribići nisu ni nobilitirani jobagiones castri, ni donatorno plemstvo, nego staro plemstvo, koje potječe iz rodovsko-plemenskog ustrojstva." N. Klaić, "O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji", *Historijski zbornik*, IV, 1-4, 1951., 111, bilj. 18 (isprava u CD, IV, 258). Vidi: Mažuranić, *Prinosi*, s. v. plemeniti i plemenština.

koji se na njih odnosi ne možemo saznati jesu li i vinodolski kastrenzi bili podvrgnuti gradu, odnosno, je li knez uspio prisvojiti i njihova podavanja. U svakom slučaju, 66. čl. VZ-a pomogao nam je upotrijebiti sliku vinodolskog društva XIII. stoljeća.

U Vinodolu (od Grobnika do Ledenica) u doba nastanka VZ-a žive *kmeti*, bivši seljaci-vojnici koji su u svojih devet gradova organizirali općine kao oblik društvenog ustroja. Koliko je taj ustroj bio nalik onome slavonskih i prekovelebitskih gradokmetova (bez obzira na možda i različito podrijetlo, uzrokovano višestoljetnom graničnošću vinodolskog područja), teško je ustanoviti, ali o bliskosti vinodolskog i klasičnoga gradokmetskog društva svjedoče nam sljedeće uočene činjenice:

1. *kmeti* VZ-a žive u *gradovima*, u kojima su ustrojili svoje općine,
2. na čelu su gradova satnici, što upućuje na vojno podrijetlo društvenog ustroja (graščik i busović također su dužnosti vojnog podrijetla, a pripadnike općine čak niti ulaz u crkvenu službu ne oslobađa od čuvanja straže u gradu),
3. satnik, graščik i busović nastoje se uzdignuti iz kmetskog sloja, što je pojava uobičajena za gradokmetske općine u raslojavanju,
4. *kmetâ* nema puno, kao što ni gradokmetova nije bilo puno u kraljevskim utverdama,¹⁷¹
5. postojanje čvrstih rodovskih odnosa među *kmetima* (*bližiki*),
6. knez ugovara odnose s općinom, a ne s pojedincima (nema spomena o osobnoj podložnosti i pojedinačnim podavanjima),
7. postojanje tragova kolektivnih podavanja u mlađim izvorima,
8. postojanje sloja plemenitih, koje nalazimo uz gradokmetove na cijelom području Kraljevstva,
9. postojanje "pastira i orača izvan grada" dakle, sloja koji živi izvan gradova i bavi se poljodjelstvom i stočarstvom, što odgovara položaju kastrenza,
10. postojanje gradokmetskih općina u obližnjim hrvatskim krajevima (Lici, Pokuplju, Pounju...).

Općina gradokmetskog tipa u svom je izvornom obliku postojala sve do pojave posrednika između nje i kralja. S dolaskom krčkih knezova u posjed Vinodola samouprava se Vinodolaca sve više suzuje, prvenstveno u pogledu raspolaganja općinskim prihodima, za koje je feudalac najviše i zainteresiran. Uz *kmete* žive i plemeniti, o kojima nam VZ ne

¹⁷¹ Unatoč pretpostavkama starije mađarske i hrvatske historiografije, Attila Zsoldos (*A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyország történetéből*, Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1999., tablice 5, 6 i 7 [str. 100, 123 i 182]) dokazuje kako je broj gradskih jobagiona u kraljevskim utverdama bio relativno malen. Vojnu snagu kraljevskih županija nisu činili samo gradokmetovi već i dio kastrenza koji je bio obavezan na vojnu službu. Podrobnije Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary*, London: I. B. Taurus (u tisku), poglavlje "The castle and its count".

govori puno, ali sloj s tim nazivom nalazimo na području svih gradokmetских zajednica i o njegovu podrijetlu i položaju u društvu nema većih dvojbi. Možda je i najuvjerljiviji dokaz gradokmetского podrijetla vinodolskih kmetâ postojanje 'pastira i orača' koji se nalaze 'vani iz grada', što se u potpunosti poklapa s položajem kastrenza u gradokmetском društvu, zbog čega vjerujemo da su bili najbrojniji sloj vinodolskog društva.

4. VINODOLSKI ZAKON – SVJEDOK DRUŠTVENIH PROMJENA

Iz svega iznesenog u prethodnom poglavlju očito je kako je vinodolsko društvo u doba sastavljanja VZ-a prolazilo kroz razdoblje raslojavanja gradokmetского ustroja. Do tog je raslojavanja došlo djelovanjem vanjskog činitelja, feudalca koji se nastoji u što većoj mjeri nametnuti kao 'naturalski' gospodar. U ranijem su razdoblju vinodolski kmeti bili izravni kraljevi podložnici i između njihove općine i kralja nije bilo posrednika. Krčki knezovi su se (najvjerojatnije postupno, priskrbivši kasnije kraljeve potvrđnice) uspjeli učvrstiti u Vinodolu u svom nastojanju za prelaskom s matičnog Krka na kopno, odakle su poslije, preko Vinodola, Senja i Modruša, mogli nastaviti širenje svojih posjeda (što je zaustavio tek turski prodor u te krajeve). Čvrstu gradokmetскую zajednicu nije bilo moguće naprasno ukinuti pa je proces neizbježno bio postupan. Knez je, dakako, morao u Vinodolu imati i svoje ljude. Stoga se pojavljuje nov, dotad nepoznat sloj društva: kneževi službenici. Oni su povlašteni, vjerojatno oslobođeni svih podavanja, njihovi su životi i imovina 'vredniji', zaštićeniji od kmetских, neki ih članci VZ-a po pravima izjednačuju s knezom. U VZ-u se spominju dvorovi, za koje vjerujemo da su se nalazili u svakom od devet gradova. Iz njih je, preko svojih službenika, knez upravljao kneštvom.

Kmeti se brane općinom te zato knez i nastoji prisvajati njezina prava. Svjestan je kako bez njezina ukidanja ili marginaliziranja ne može kmete dovesti u pojedinačno podložništvo. Tako knez zapravo komunicira s općinom, a ne s kmetom. U doba sastavljanja VZ-a on još uvijek nije uspio ukloniti općinu, premda je ona dotad izgubila brojne ovlasti. Njega prvenstveno zanimaju prihodi, a u tome je u većem dijelu uspio nametnuti svoju volju. Pogledamo li članke VZ-a koji govore o visinama novčanih kazni za pojedini prekršaj, lako ćemo uvidjeti kako su kmeti malo toga sačuvali za općinsku blagajnu. Većina se prihoda od kazni slijeva knezu, ali valja imati na umu kako su zapisane samo odredbe koje su bile sporne, što znači da ništa ne znamo o prihodima općine koji se temelje na 'kmetском zakonu'. Nažalost, VZ ništa ne donosi ni o podavanjima kmetova. Razlozi nastanka tog dokumenta uzrok su izostanka takvih podataka, ali nam poznavanje gradokmetского ustroja, kao i neki podaci iz kasnijih stoljeća na vinodolskom području, daju pravo pretpostaviti kako su podavanja feudalcu bila općinska, tj. kolektivna. Na taj način nije kmet kao pojedinac bio obvezan na daću, već je to bila općina koja je knezu isplaćivala vjerojatno paušalnu količinu plodova ili novca, bez obzira na

trenutan broj članova. Općinom upravljaju izabrani činovnici od kojih je najviši satnik. Njihova je uloga dolaskom krčkih knezova značajno sužena, a vjerojatno se u potpunosti izgubila njezina vojna sastavnica, osim u onom dijelu koji se odnosi na osiguranje grada.

Među kmetima žive plemeniti, ljudi koji se od njih razlikuju po vrsti vlasništva nad zemljom. S obzirom na to da ih knez ne ubraja u svoje ljude, vjerojatno su svoj položaj stekli prije dolaska krčkih knezova. O njihovu društvenom položaju VZ nam ništa ne kazuje, izuzevši pravne odvojenosti od sloja kmetova.

Kmeti, plemeniti i kneževi službenici žive u gradovima, a izvan njih obitavaju nekadašnji kastrenzi, koje VZ naziva oračima i pastirima. U gradokmetskom su ustroju oni bili feudalni, neslobodni podložnici grada i njihov je put k zakmećenju bio vrlo kratak. Stoga su se i našli u VZ-u samo u članku koji potvrđuje kako se i njima može vjerovati kao svjedocima u sudskom postupku.

Vinodolski zakon, dakle, pruža pogled na prijelazno razdoblje u razvoju klasičnoga feudalnog poretka u Vinodolu. Kmeti VZ-a nisu više gradokmetovi, a nisu još postali ni kmetovi klasičnog feudalizma. Njihov neuspješan pokušaj zaustavljanja povijesnog procesa nije im dugoročno mogao donijeti uspjeha, ali je svakako ljudima koji su sastavljali VZ ulio vjeru u snagu zajednice i nadu u zaustavljanje pogoršavanja njihova društvenog položaja.

PRILOG

Članci Vinodolskog zakona u kojima se izrijekom spominju kmetovi*

Čl. 5.

Ošće: ako g(ospo)d(i)n knez u Vinodolu vola rečeni biskup kada bi pošal po knežstvu po vinodolskom i v ki god bi grad prišal ki od niju, more činiti iti i k sebi činiti priti po ruki satnika onoga grada za svoje jidenje i za svoje obiteli od kih koli goved i brav, ke se mogu naiti naibliže, tako od skota kmetšćega, tako od plemenitih ljudi, tako od popi i od inih vsakih ljudi, ništar manie za ne imaju platiti g(ospo)d(i)n knez gdi se koli i mogu od svojih perman činit iti za se i za svoju obitel i za vas svoi dvor ot naibližnago skota te iste općine, budući koga godi zgorca imenovanih.

Nadalje, ako bi gospodin knez vinodolski ili navedeni biskup putovao po knežstvu vinodolskom, u koji bi god njihov grad došao, može (narediti) da se oduzme i da mu se donese po satniku toga grada za prehranu svoju i svoje obitelji bilo čija goveda i sitnu stoku koji se najbliže nalazi, i to od blaga kmetova, plemenitih ljudi, popova i svih drugih ljudi. Ipak za tu (stoku) treba platiti gospodin knez u svakom slučaju, a može po svojim permanima oduzeti za se i svoju obitelj i za sav svoj dvor od najbliže stoke te iste općine bez obzira na to kome ona pripada od naprijed imenovanih.

Čl. 17.

Ošće: niedan od kmet i od ljudi općinskih ne more poiti prebivati v niednu crkav ni v niednu opatiju ili v molstir služiti ili se onde položiti za obaritelnika, ako nij s volu kneza i općine.

Nadalje, nijedan kmet ili (drugi) čovjek iz općine ne može otići prebivati u koju crkvu ni u opatiju ili samostan služiti ili se tamo namjestiti kao crkvenjak bez dozvole kneza i općine.

Čl. 25.

Ošće od bieni, raneni i od stučeni meju kmeti nij band, nego soldini 40 ke krivoac ima platiti knezu, a onomu ki bude bien 2 brava ter likariju. A to takoe od satnika i graščika i busovića, ki v sih esut pod zakon i pod pravdu kmetsku a ne ot s(lu)žabniki i po zakonu kmetćskomu sudet se i nim e za uraženi zadovolje učineno.

Za zlostavljanje, ranjavanje i udaranje među kmetovima kazna je samo 40 soldina koje krivac treba platiti knezu, a onomu koji je zlostavljan, 2 komada sitne stoke i liječenje. To se također odnosi i na satnika, graščika i busovića koji u tome potpadaju pod zakon i sud kmetski, a ne službenički.

* Čitanje (kritički tekst) prema Bratuliću (*Vinodolski zakon 1288.*, Zagreb: udruženi nakladnici, 1988.). Tumačenje na suvremenom standardu prema Margetiću (*Vinodolski zakon / The Vinodol Law / Das Gesetz von Vinodol*, uredio Jadranko Crnić, Zagreb: Narodne novine, 1995.)

Čl. 31.

Ošće: ako bi ki ubil nikoga kmeta ili od roda kmet, da bi se ne mogal iti, vpadi v osud libr 100 bližikam; onoga grada ki e ubien općini libre 2. Od tih libar 100 ima imiti ditca ubienoga, ako ima ditcu, imaju imit polovicu, a drugi pol nega bližiki. Ta osud krivac plati. Ako ubigne, imaju nega bližike osud platit pol, a pol nega redi ako e ima. Da ako se iti more pria ner se vražba plati, vola ako se učinena naprava, budi od nega maščeni, a nega bližiki budite prosti.

I nadalje ako bi tko ubio kojega kmeta ili od kmetskoga roda, a ne bi se mogao uhvatiti, neka plati kaznu libara 100 srođnicima, a općini onoga grada kome ubijeni pripada libre 2. Od tih libara 100 trebaju dobiti: djeca ubijenoga, ako ima djecu, imaju dobiti polovicu, a drugu polovicu njegovim srođnicima. Tu kaznu plaća krivac. Ako pobjegne, trebaju njegovi srođnici platiti polovicu kazne, a polovicu njegovim nasljednicima, ako ih ima. Ako se može uhvatiti prije nego što se vražba plati odnosno (prije nego) što je učinjena nagodba, neka se izvrši odmazda, a njegovi srođnici neka budu slobodni.

Čl. 36.

Iošće: kmeti i popi od tatbi meju sobu imijte 1 zakon: da ako ki ukrade rič niku nikoi crkvi ili molstiru ili opatii držan e v osudu kim je držan od riči knežih ili službeniki više pisanih.

I nadalje, kmetovi i popovi neka imaju među sobom isti zakon, ali ako tko ukrade neku stvar nekoj crkvi ili samostanu ili opatiji obvezan je na kaznu na koju je obvezan u vezi sa stvarima kneza ili više spomenutih službenika.

Čl. 50.

Ošće: od goved velikih ka su za tatbu ita, ta pristav ima imiti od vsakoga goveda soldini 5, vola budi živo vola mrtvo. I od riči ke su vridne soldini 40 niže ke bi vridne, ima imiti 2 soldina i više tega soldini 5. Nišće mane ta isti pristav ima se uzeti od dvora i š nega proščenem. I ima se viditi da kmet vazme za tadbu od ednoga 2, a dvor knež ili služabnici više pisani od ednoga 7.

Nadalje, od velikih goveda koja se plijene za krađu taj pristav treba dobiti od svakog goveda 5 soldina bilo ono živo ili mrtvo, kao i od stvari koje su vrijedne 40 soldina; ako bi bile manje vrijedne, neka ima 2 soldina, a iznad toga 5 soldina; ipak toga istoga pristava treba uzeti od dvora i s njegovim odobrenjem. I treba paziti da kmet uzme za krađu od jednoga dva, a dvor knežev ili službenici gore navedeni od jednoga sedam.

Čl. 54.

Iošće: niedan odtvetnik od veće pr(avd)e ne mozi veće vzeti za svoe odgovorene nere soldini 10, a za naimanu soldini 5. A kmet za plemenita ne more biti odgovornik, ni plemenit za kmeta prez proščeni dvora. Od ke riči ako suprotivo učini, imaju platiti knezu vola 1, a toliko onomu za koga bude odtvetnik volia 8 libar.

I nadalje, nijedan odvjetnik u većem sporu ne može uzeti za svoje odgovaranje više od 10 soldina a u (naj)manjem 5 soldina. A kmet ne može za plemenita biti odgovorni-

kom niti plemeniti za kmeta bez dozvole dvora. Tko učini protiv toga ima dati knezu 1 vola, a isto toliko onomu za koga bude odvjetnik ili 8 libara.

Čl. 73.

Iošće: pozovnici imaju biti roćeni i takoe kmeti imaju se pozivati od vsakoga pred dvorom pred rotnika.

I nadalje: pozovnici imaju biti zakleti, također i kmetove ima svatko pozivati pred dvor pred rotnika.

Čl. 75.

Iošće: od vsih bandi, zagovori i račeni g(ospo)d(i)n knez ima pravdu i punu oblast tako zverhu plemenitih tako zvrhu ludi crkvenih i zvrhu kmeti i zvrhu vsih inih ludi kako se zgora udrži.

I nadalje u svim globama, ugovornim kaznama i nagodbama gospodin knez ima pravo i punu ovlast kako nad plemenitima, tako nad crkvenim ljudima i nad kmetovima i nad svim drugim ljudima kako je gore navedeno.

Maurizio Levak

The Origin and Role of the *Kmeti* in the Thirteenth-Century Society of Vinodol

Summary

The law-code of Vinodol, the oldest legal monument in the Croatian vernacular, was made in 1288, when the representatives of nine fortified towns belonging to Vinodol convened and in the presence of their territorial lord, the count from the extended family of the counts of Krk/Vegla, put into written form for the first time the legal rules they called “the law of their fathers.” In the text of the law-code, the inhabitants of these fortified towns are referred to by the term *kmeti*, a term which had several meanings in medieval Croatia (ranging from the tenant-peasant or serf to persons in high positions in society). In modern scholarship the position and origin of the *kmeti* of the law-code of Vinodol have been understood in various ways. The author offers an explanation based on the comparison of the area of Vinodol with other frontier areas of the Kingdom of Hungary-Croatia, in which at that time there existed a system of castles and fortified towns inhabited and administered by the so-called “castle-warriors” (*iobagiones castri*). The author points out several characteristics of the Vinodol communities typical also for the communities of castle-warriors in Hungary, although he acknowledges that military organisation undoubtedly already existed in Vinodol in the period of an independent Croatian kingdom, prior to the union with Hungary.

Key words: Vinodol, the law-code of Vinodol, legal history, *kmeti*, castle-warriors, the Middle Ages